

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ

Dr. MUSTAFA AKDAĞ

A. Umumî Ekonomik durum

1 — *Devletin dünya iktisadî nizamı içindeki yeri ve kendi ekonomik bünyesinin teşekkülü,*

Türklerin Anadolu'ya gelişleri sırasında buraların iktisadî durumu hiç de iyi değildi; Bizans şiddetli bir para darlığı içinde bulunuyordu. Anadolu'nun hıristiyan çiftçi halkı ağır vergi yükleri altında idiler¹. W. Heyd bunun sebebini garpteki sahil şehirlerinde kuvvetli bir burjuvazinin doğmasında aramaktadır; bu yeni ticarî sınıfın şarkla ticaretle Bizanslılardan aracılık rolünü almış olduklarını söylüyor². Bununla beraber, İstanbul'da ve Marmara çevrelerindeki kalabalık şehirlerde oturan rum halk arasında kuvvetli bir ipek, yün, pamuk ve sair dokumacılık sanayinin gelişmeye başlaması vaziyeti bir dereceye kadar kurtarmıştı³. Hemen bütün mahsüllerini İstanbul, Selânik, Edirne gibi kalabalık Bizans şehirlerine sattıklarından dolayı, Bizans iktisadî ünitesine sıkı sıkıya bağlı olan Balkan kavimleri de Bizans imparatorluğundaki iktisadî krizin tesirlerinden uzak kalmıyorlardı.

Haçlı seferleri Şarkî Akdeniz etrafında, yeniden pek canlı bir ticarî hayat yarattığı halde, Bizans ve onun ekonomisine tabi olan Balkanlar bundan da faydalanamadılar. Çünkü, hem Suriye etrafında kurulan Lâtin prenslikleri Avrupalı tüccarların müslüman milletlerle ve şarkla doğrudan doğruya kendileri alış veriş etmelerini sağladı ve hem de Anadolu'ya Türkler gelip yerleştiklerinden dolayı, Bizans kenarda kaldı. Bu devirde Suriye şehirlerinin Abbâsî imparatorluğu zamanından daha parlak bir hayata kavuşmuş olmaları

¹ Vasiliev, *Histoire Byzantine*, II. p. 134

² W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, I. p. 2.

³ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, p. 52.

şarkî akdenizdeki ticarî hayatın ne kadar önemli olduğunu gösterir ⁴.

1071 de kazanılan Malazgirt zaferindenberi Anadolu'da bugünkü Türkiye'nin temellerini atan Türkler, haçlı seferlerinde hayli can kaybı vermekle beraber, hâsıl olan bu iktisadî canlılıktan çok fayda gördüler ; yeni yeni köy, kasaba ve şehirler kuran, yaylalara mâzide görülmedik bir canlılık veren kalabalık Türk halk zümreleri yeni vatanlarının tabii ve iktisadî icaplarına pek çabuk uymakta idiler : halı, sof, kuru meyve, hayvan, kereste, şab gibi maddeler bol bol ihrac ediliyordu. Ayrıca, şark mallarını kervanlarla bizans pazarlarına getirmeyi de Anadolu türkleri üzerlerine almışlardı. Bu hal şehirlerde ve kasabalarda pek çok halkın toplanmasına sebep olmakta idi. Türk korporasyonları büyük bir teşkilât haline giriyorlardı. Her esnaf zümresinin başında bulunan kimseye "aht", yahut "şeyh", denmekte idi ; ahinin başında bulunduğu korporasyonun işçileri kendisine dinî-iktisadî bir ruhla sıkı sıkıya bağlı bulunuyorlardı ⁵.

Moğollar'ın Asya'da kurdukları yeni siyasî nizam da, Lâtin prensliklerine dayandıklarını söylediğimiz garpli tüccarların İç Asya'ya kadar nüfuz etmelerine imkân verdiğinden, Anadolu işlek ticaret yollarının geçtiği birçok transit merkezlerine kavuştu.

Şüphesiz bütün bu haller Türkleri bu yeni vatanlarında muhariplikten ziyade ekonomîk faaliyete meylettirmekte idi. Selçukî rejimi ⁶ memleketin îmarını ve sosyal - ekonomik tarihî çehresini çizmeyi maharetle başarmasına mukabil ⁷, siyasî sahada pek de muvaffak olamayışının sebepleri bizce bu durumdan ileri gelmektedir ⁸.

XIII. asrın sonlarına kadar devam eden bu Şarkî Akdeniz ticaretinden faydalanma imkânını bulamayan ve Anadolu tarafın-

⁴ W. Heyd, aynı eser, p. 97, 163, 164, 180.

⁵ Prof. Dr. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, p. 74, 107.

⁶ Prof. M. Halil Yananç, Anadolu Selçukluları hakkında yazdığı eserine «Türkiye Tarihi» adını vermek suretiyle şimdiye kadar tekrarlanan Türkiye Tarihinden ayrı bir Selçukî Tarihi tasavvuru yolundaki hatayı düzeltmiştir. Onun için biz de bu doğru telâkkiye uyarak «Selçukî rejimi» tabirini kullanıyoruz.

⁷ Prof. F. Köprülü adı geçen eserinde bunu özlü bir şekilde tasvir etmiştir : p. 55-79.

⁸ Aynı tezattan Köprülü de bahsetmektedir ; adı geçen eser, p. 74.

daki siyasî hudutları pek daralmış olan Bizans İmparatorluğu müthiş bir iktisadî darlık içinde yüzüyordu⁹. Selçukî-Bizans hudut sahalarında bulunan türklerle rumların münasebetlerine bakarak, Bizans'ın kaydettiğimiz ekonomik çöküntüsünün tesiriyle, Marmara etrafındaki sanâyici rum şehirleri merkez olmak üzere, yaylacı türklerle rum halk arasında marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir birliğin kendiliğinden doğmakta olduğunu görmemek mümkün değildir¹⁰. İzmit, Bilecek, İzmit, Bursa, Alaşehir ve sair kalabalık ve mâmur Bizans şehirlerinde oturan halkın refahları tamamiyle kalabalık türk yayla halkı ile devam eden alış verişlerine bağlı bulunması dolayısıyla, Marmara iktisadî ünitesi üzerine türk siyasî hakimiyetinin oturması o kadar zarurî ve tabii bir hadise teşkil ediyordu ki, ne selçukî ve beylikler devirlerinin hükümet-sizlikleri ve ne de Bizansın bu sahaları türklerden kurtarmak için giriştiği teşebbüsler bu tarihi tekâmülü bir türlü durduramamışlardı. Katalanlıların Anadolu beylikleriyle mücadelelerinde, Bizans hesabına kazandıkları muvaffakiyetlerin hiç bir şeyi değiştirememesi¹¹, gerek Ege ve gerek Marmara çevrelerinde türklerle dayanmayan herhangi başka bir siyasî hâkimiyetin artık zoraki ve sun'î olacağını tamamiyle göstermekte idi. Rumlara yabancı olan bir takım politikacılar tarafından entrikalarla idare olunan Bizans hükümeti de halkı İstanbul'a karşı duyduğu siyasî alâkadan uzaklaştırıyordu. Halbuki, Selçukî hükümeti dahi siyasî buhranlar içinde olmakla beraber, müsait iktisadî şartlar ve sağlam içtimâî teşkilât sayesinde, ferde sağlanan emniyet ve huzur, hele hıristiyanlar hakkında hiç bir taassup gösterilmemesi, yukarda bahsettiğimiz iktisadî üniteye bağlı rumları türklerin siyasî hâkimiyetine daha çok ısındırmakta idi. Bütün Selçukî-Bizans hudut çevrelerinde bulunan şehirler, hangi tarafın arazisinde olurlarsa olsunlar, türklerle rumların birbirleriyle alış veriş ettikleri birer pazar halinde idiler; halk arasında karşılıklı dâvetler oluyor, iki

⁹ Vasiliev, II. 76-83, 134.

¹⁰ Türkler buralardaki şehirleri aldıkça, eski hıristiyan halkı esir ettikleri veya kaçırdıkları yolunda Vasiliev'in ileri sürdüğü iddia hiç bir tarihî esasa istinat etmiyor; kendisi de kaynak gösfermemek suretiyle böyle bir hükmü gelşi güzel verdiğini göstermektedir: aynı eser, p. 136.

¹¹ R. Grousset, *L'Empire du levant*, p. 596-605.

tarafın kadınları bile birbirlerine serbestçe gidip geliyorlardı¹². Hülâsa, Marmara'nın şarkında doğan bu iktisadî ünite türklerle rumları yaşayış ve gelenek bakımlarından da birbirlerine alıştırmakta ve böylece, Osmanlı İmparatorluğunun doğmasına ait sosyal-ekonomik bir zemin hazırlamakta idi.

Yakın şarkın istikbâli için pek mühim olan bu büyük tarihî hâdise karşısında, Balkanların durumunun ne olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Romanya, Bulgaristan ve Trakya'nın ziraatçı halkı mahsullerini umumiyetle Bizans şehirlerine sattıklarından dolayı, Marmara çevrelerinde hazırlanan iktisadî-siyasî düzenin tesirinden uzak kalmalarına imkân yoktu. Hele Edirne ve Selânik şehirleri ile Balkanlardan İstanbul'a gelen yollar Osmanlı arazisinin içine alındıktan sonra, bu sahalardaki halkın yeni Türk devletine olan iktisadî bağları daha çok artmış olacağı tabii idi. XV. ve XVI. asırlarda Anadolu ile, Romanya'nın da dahil olduğu, bütün Rumeli arasında sıkı bir iktisadî bağın mevcut olduğunu görüyoruz: Anadolu'da sık sık görülen kıtlık yıllarında, Rumelinin zahiresinden ve hayvanâtından faydalanma kat'î bir zaruret halini alıyor. Eğer böyle hâdiseler XIII. ve XIV. asırlarda da görülmüş ise, bu hal, Balkan kavimleriyle Türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder¹³.

Marmaranın Rum halkı Türk müşterileriyle teşkil ettikleri iktisadî birliğe o kadar bağlı bulunuyorlardı ki, daha Selçukî sultanları devrinde bile bazı Rum şehirleri fethedilmeye lüzum kalmadan bu sultanların siyasî hâkimiyetini kendi arzularıyla kabul etmişlerdi¹⁴. Türkler bakımından ise, bu iktisadî ünitenin o kadar hayatî olmadığını anlamak zor değildir. Çünkü, Selçukî sultanlığının iktisadî durumu henüz düzgün bulunduğu başka, yayla türklerinin bütün ihtiyaçlarına cevap verecek derecede ileri bir sanâyii de mevcut idi. Konya, Ankara, Kayseri şehirleri büyük birer iktisadî-sinaî merkezler idiler. Ayrıca, bu sıralarda da şark malları Anadolu pazarlarındaki üstünlüklerini muhafaza ediyorlardı.

Hülâsa, hacı seferlerinin Doğu Akdenizde yarattıkları ticarî

¹² Âşık Paşazâde buna ait bir çok misaller veriyor: s. 9-17.

¹³ İznik İmparatoru J. Vatatzês zamanında (1222-1254) Anadolu'da bir defa müthiş bir kıtlık olmuş, zengin Türk halkı kitle halinde İznik İmparatorluğuna dolarak pek çok zahire almışlardı. Vasiliev II, p. 225.

¹⁴ Neşri Tarihi, C. I, s. 64.

faaliyetler esnasında, Anadolu'da Türkler tarafından bugünkü Türkiye'nin tarihî çehresi yaratıldığı, her tarafta iktisadî refah ve îmar devam ettiği, yaylalarda görülmedik bir canlılık meydana geldiği gibi, Bizans imparatorluğu da, aksine, iktisadî bir harabiye doğru gidiyordu. Marmara etrafının rum halkı hudut sahalarındaki Türk ahâli ile iktisadî bir ünite teşkil etmek sûretiyle kendilerini ancak kurtarabilmişlerdi; Türklerden mahsul alıyorlar ve mukabilinde işledikleri eşyayı satıyorlardı. Bu yaylacı Türk müşterilerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde sanatlarını tâdil etmek ve onlarla dost yaşamak kendileri için bir hayat zarûreti haline gelmişti. Bizans'ta rumlardan ziyade yabancıların çevirdikleri entrikalar, halka ağır vergilerin yükletilmesi, bilhassa Lâtinlerin zulümleri, halkı hükûmetten soğutmuş idi; rumlar için hayatlarının ve şahsî emniyetlerinin temininden başka bir endişe mevzuu yoktu¹⁵. Şu halde, iktisaden kendilerine sıkı sıkıya bağlı oldukları Türkler tarafından rum halkın yaşadığı toprakların istilâsı, buralardaki hükûmetsizliğe ve feodal beylerin zulümlerine nihayet vereceği için, sadece faydalı olacaktı.

Selçukî Türkiyesinin bütünü için o kadar önemli olmadığını söylediğimiz kuzey-batı ucundaki bu iktisadî ünitenin, XIV. asrın başından itibaren, büyük bir ehemmiyet kazandığını ve bütün Anadoluyu tesirine almaya başladığını görüyoruz ki, bu da gene Doğu Akdenizdeki siyasî ve iktisadî hâdiselerle alâkalıdır. Bir taraftan, haclı seferlerinin yarattıkları lâtin prensliklerinin müslümanlar tarafından yıkılması, diğer taraftan, papanın müslüman memleketleriyle hıristiyanları ticaret emekten menetmeye çalışması, şark ile garp arasındaki ticareti hayli zorlaştırıyordu. Ayrıca, Avrupa'da gittikçe kuvvetlenen burjuvazi ileri bir sanâyi yaratmaya başlamıştı. Şimalî İtalya'da ve Felemenk'de geniş bir dokumacılık doğuyordu; buralarda ortaya çıkan büyük şehirler arasında işlek bir

¹⁵ N. Jorga Osmanlı monarşisinin kurulmasına ait zemin hazırlığını başka türlü tasavvur etmektedir; bu müellifin fikrine, Bizans etrafındaki küçük devletlerin hükümdarları Bizanstan hep kız alıp verme suretiyle daha evvel ruhları yumuşatmışlardır. Diğer taraftan, Osmanlı devleti de her ferdin sadrazâmlığa kadar yükselmesine imkân veren geniş bir «demokrasi» içinde eski görüş yerine yeni bir görüş ile kurulmakta idi: *Histoire des Etats Balcaniques*, p. 4, 20.

ticaret faaliyeti gelişmekte idi¹⁶. Daha 1219 da bile İtalyanların getirdikleri Avrupa'nın işlenmiş malları Bizans pazarlarında türklerin getirdikleri şark mallarıyla rekabet edebiliyorlardı¹⁷. İtalya'da Avrupa'ya kâfi gelecek derecede bir ipek sanâyii kurulmuştu.

Gerek papanın müslümanlarla ticaret etmemeyi Avrupa'nın benimsediği bir dâvâ haline getirmek için sarfettiği gayret¹⁸ ve gerek bu kıtanın kendi dahili inkişafı sayesinde, hiç olmazsa bir çok giyecek eşya hususunda, şarka muhtaç olmaktan kurtuluşu, tabii olarak, şark ile garbın ticari mübadelelerini hissolunacak derecede azalttığından başka, mevcut kalan iktisadî temasın mahiyetini de değiştirdi. Avrupalılar artık müslüman sahillerine ham madde ve hububat almaya geliyorlardı. Şark, garpliler için, ihtiyaç maddelerini satın almaya geldikleri bir çarşı - pazar değil, kendi sanâyilerine lâzım olan ham maddeyi yerinde almaya geldikleri bir istismar sahası idi. Bu hâlin bütün doğu akdeniz memleketleri ve bu arada selçukî Türkiyesi üzerinde tesirlerini göstermemesine imkân yoktu. Bir defa, Anadolu'dan geçen kervan yollarındaki nakliyat azalmıştı; şarktan Türkiye'ye gelen mallar da içerde sarfolunabilecek miktara düşmek mecburiyetinde idi. Aynı zamanda, Anadoludan çıkan işlenmiş mallar, mahsul ve hele şab, papanın taassubu yüzünden, eskisi kadar bol miktarda satılamıyorlardı.

Bu haller Şarkî Akdeniz memleketlerinin hepsinde mevcut olduğundan, hıristiyan Bizans'ta dahil olmak üzere, bütün müslüman memleketleri arasında birbirleriyle daha sıkı bir ticaretin doğmakta olduğu, şu halde, şarkî akdenizin de Avrupa karşısında kendi kendini tamamlayan unsurları yaratmaya çalışan müstakil bir iktisadî ünite olmaya çalıştığı görülüyor. Bu vaziyette, gerek müslüman ve gerek Bizans ve tâbileri için Türkiye yeni bir önem kazanmış bulunmakta idi. Mısır, ordusu ve donanması için Avrupa'dan tedarik edemediği kereste, demir gibi maddeleri de Anadolu'dan istemeye başlıyordu. İbn-i Batuta'nın zamanında bile Türkiye'den şarka önemli derecede eşya, meyve ve sair maddeler satılmakta idi. Bizansla olan münasebetler, iki

¹⁶ H. Pirenne, *Histoire de l'Europe*, p. 161, 166..

¹⁷ Vasiliev, II, p. 227.

¹⁸ W. Heyd, II, p. 4, 11, 24.

tarafın da mecburiyeti dolayısıyla, daha çok artmak zorunda idi. Türkiye için büyük bir ehemmiyeti olan Ankara sof sanâyii çıkardığı kumaşları umumiyetle Bizans'a ve Bizans üzerinden Balkanlara, hatta Lehistan, Avusturya ve Venedik'e sevkiyordu. Öyle sanıyoruz ki, Irak, Suriye ve İran istikâmetlerinden gelerek, Anadolu'yu bir baştan bir başa geçtikten sonra, Bizans'a ve oradan Balkanlara geçen ve en ehemmiyetli işi de şark mallarını buralarda satmak olan bu istikâmetteki kervan ticareti eskisine nazaran XIV. asırda çok daha kuvvetlenmiş bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen, Doğu Akdenizin Avrupa'ya rakip, sağlam bir ekonomik ünite olabilmesi için lâzım olan tarihî şartlar (bilhassa siyasî bakımdan) mevcut değildi. Şark mallarına dayanmak Selçukî Türkiyesinin ekonomik bünyesine tamamiyle zararlı olmaya başlamış, İran moğollarının Anadolu'ya musallat olmaları siyasî bir zaaf yaratmıştı. Bizans'ı da Venedik ve Ceneviz'in istismarcı kolonileri kemiriyordu. Bu imparatorluk Orta Zamân müesseselerinin esiri olduğundan, siyasî hayatı da her gün bir az daha kötüşmekte idi.

Netice itibarıyla söylemek istediğimiz şudur: 1300 sıralarına gelindiği zaman, Selçukî rejimi Türkiyesinin ekonomik-sosyal bünyesini meydana getiren ve onu yaşatan dünya iktisadî ve siyasî şartları esaslı derecede değişmiş bulduklarına nazaran, kendisinin de değişmesi tarihî bir zaruret idi. Hakikaten, Marmara çevrelerindeki büyük şehirlerde ve bu şehirler etrafındaki köylerde oldukça kalabalık bir kitle halinde yaşayan rumlarla bu sahaya civar yayla halkı Türklerin teşkil ettikleri Marmara iktisadî ünitesi üzerine siyasî hâkimiyetlerini yaymaya başlayan Osmanlılar, daha ilk hareketlerinde, Anadolu'daki iktisadî değişikliğin kadro dışı ettiği çeşitli içtimaî-iktisadî zümrelere mensup pek çok insanların gelip kendilerine katıldıklarını gördüler. İlk Osmanlı vekayinamelerinin yazdıklarına bakılırsa, henüz aşiret karakterlerini kaybetmemiş olan halk (yani yarı göçebeler) başta geliyorlardı¹⁹.

Osmanlı rejiminin kuruluşu sırasında, Anadolu'nun iktisadî bir kriz devrine girmiş bulunduğuna dair deliller mevcuttur. Bunlardan birisi, Osmanlı beyliğinin kestirdiği "akçe,, adındaki paranın

¹⁹ *Aşık Paşazâde*, s. 16, 36.

dirhem'in yüzde 37 sine düşmüş olmasıdır. Âşık Paşazâde de Osmanlı saltanatının ilk zamanlarında altın ve gümüş darlığı çekilmiş olduğunu kaydediyor²⁰. İbni Batuta Anadolu'yu ziyareti esnasında buradaki ucuzluğu dünyanın hiçbir yerinde görmediğinden bahsetmesi ve hele bazı yiyecek maddelerinin fiyatlarına ait verdiği rakamlar, olağanüstü bir refaha değil, aksine müstahsilin malının son derecede düşük olduğuna, yani altın ve gümüşün çok az bulunduğu hakkındaki Âşık Paşazâde kaydının doğruluğuna delâlet eder²¹. Yâni demek oluyor ki, Selçukî devrinin geniş alış verişli ve hareketli ekonomisine göre ayarlanan istihsal bu sıralardaki para darlığı dolayısıyla, fiatlarını şaşılacak derecede düşmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan, tuttukları işlerinde bunaldıkları anlaşılan Anadolu'nun dört bir bucağına mensup her zümreden pek çok insanın, Osmanoğullarının giriştikleri fetih hareketinde gelip başlarına üşüşmeleri, ilk daimî orduyu teşkil eden yayaerlerine (ktsa bir zaman sonra yeniçerilere) gündelik (ulûfe) ancak 1-2 akça takdir olunduğu halde, buraya yazılmak isteyen pek çok talip bulunması ve hattâ, bunun için kadılara rüşvetler verilmesi²² gibi emareler, bizi, Osmanlı rejiminin Selçukî Türkiyesinin oldukça şiddetli bir iktisadî darlığı içinden doğmaya başladığını kabule zorlamaktadırlar.

Bolu, Ankara ve Konya istikametlerinden gelen yolların kavşak noktalarında bulunan Marmaranın şark çevresindeki mâmur Bizans şehirleri²³, arkası arkasına, türklere geçtikçe, fiilen "harbî," sayılan hıristiyanların kiminin kaçması ve çarpışmada ölmesi, kiminin esir edilmesi ve malının müsaderesi dolayısıyla, şehirlerde hayli boşluklar meydana geliyordu; fakat bahsettiğimiz iktisadî sıkıntıdan dolayı, Anadolu şehirlerinden pek çok halk buralara gelerek hükümetin verdiği evlere yerleşmekte idiler. Böylece, zabtolunan şehirler ve kasabalar pek kısa zamanda bir Türk şehri haline geliyorlar²⁴ ve hemen medreseler, câmiler ve tekkeler ku-

²⁰ *Âşık Paşazâde*, s. 52.

²¹ *İbn-i Batuta* (Türk. terc.). c. I, s. 351.

²² *Âşık Paşazâde*, s. 37.

²³ *Hoca Sadeddin*, c. I, s. 38.

²⁴ Meselâ, fetihten elli sene sonra bu şehirlerdeki ekseriyet Türk idi; Bayezit İstanbul'da bir Türk mahallesi kurulmasını Bizansa kabul ettirdiği zaman, Taraklıyenicesi ve Göynükteki Türk halk naklolunmuşlardı. *Âşık Paşazâde*, s. 62.

ruluyordu²⁵. Konya, Kayseri, Amasya ve sair Anadolu'nun her tarafından ülemâ, ahî tarikatine mensup şahsiyetler ve diğer tarikat mensupları Osmanoğullarının hizmetine girmişlerdi²⁶.

Yeni zabtolunan toprakların yayla hayatına müsait yerlerine yerleşmek maksadiyle giden veya boy reislerinin idaresinde öncü muharip olmak şartıyla, köylerin tımarlı sipahiliğini kabul eden yarı göçebe türk halk ile istilâ altında kalan hıristiyan halkın münasebetlerine gelince, bunun da umumiyetle iyi olduğu, bu yeni gelenlerin rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak getirdikleri görülmektedir.

Böylece, Selçukî devrinin esas çehresini teşkil eden ve alışverişçi kuvvetli korporasyonlar etrafında halkalanmış olan büyük şehirler, kasabalar, ziraatçı ve hayvancı köylerden ibaret eski iktisadî-içtimaî nizam büyük bir sarsıntı göstermeden önemini kaybediyordu. Anadolu sosyetaesi siyasi-iktisadî kadro diyebileceğimiz yeni bir sosyal bünye kazanıyordu. Devletin hudutları Balkanları da içine almaya başladıkça, Selçukî devrinden kalma sosyal nizamın kadrolarından Osmanlı rejiminin temelini teşkil eden siyasi müesseseler etrafındaki halkalanma dan ibaret yeni ihtimaf-siyasî kadroya olan insan akını süratle artmakta idi. Hakikaten, zapt edilen geniş topraklarda teşkil olunan binlerce tımarlar, kale muhafızlıkları, müftülük, kadılık, naiplik, müderrislik, mukataa müfettişliği, sancak beyliği, beylerbeyliği gibi devlet hizmetleri her yıl Anadolu'dan on binlerce insanın imparatorluğa dahil olan sahalarda Vazife almalarını icabettiriyordu. Sonraki asırlarda yaptığımız müşahedelere nazaran, bu insanlardan çokları (tımarlı sipahi olanlar bile) Anadolu'ya olan bağlarını kesmemekte idiler. Hele tayin, nakil, ve azilleri sık olduğundan dolayı memuriyetleri hemen dâimâ muvakkat olan kadı, müderris, müftü, sancak beyi, beylerbeyi gibi büyük memurlar gittikleri yerlere nadiren yerleşiyorlardı; Anadolu (ve sonraları Rumelinin türkleşen sahaları) bunlar için dâimâ ana vatan olarak kalmakta idi. Osmanlı beyliği Sügüt'ten hareket ederek Marmara etrafını ve Balkanları istilâyâ başladığı zaman, zabtettiği her yerde kendi teşkilâtını kolayca kurma-

²⁵ *Aşık Paşazâde*, s. 20, 39, 40, 48.

²⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 289-302.

sında hizmet eden bütün elemanların, bu şekilde, Anadolu'nun dört bir bucağına ve sosyetenin her zümresine mensup oluşları Osmanlı sultanlarını memleketin fiilî pâdişahı haline getirmiş, Anadolu beylikleri Osmanlıların askerî kudretlerinden ziyade böyle bir sosyal hâdise tesiri ile âdetâ kendiliklerinden sönüp gitmişlerdir²⁷.

Bütün Marmara etrafının istilâsı ve hele İstanbul'un türk arazisi ortasında kalışı yukarda söylediğimiz Marmara iktisadî ünitesini büsbütün kuvvetlendirdiğinden başka, Balkanların Bizansla olan iktisadî münasebetlerini de kendisine çevirmeye başlamıştı. Osmanlı devleti Balkanları zaptetmeğe başladığı zaman, buralara getirdiği yeni nizamın eski hıristiyan feodalizminden çok üstün olması halkın mukavemet göstermemelerine en mühim bir sebep teşkil etmiş olmakla beraber, bu sahaların Marmara çevresine olan iktisadî bağıllık zaruretlerinin de mühim bir tesiri olduğu muhakkak gibidir. Bizans ve Lâtin feodalizmini kovarak yerine oturan yeni Türk nizamının neden ibaret olduğuna gelince, bu meselenin mevzuumuzla olan münasebeti büyük olduğundan dolayı, ilerde izah olunacaktır.

İstilâ altında kalan Balkanlı ahalinin Osmanlı siyasi nizamı içine girmekten ne kadar büyük bir ekonomik fayda elde ettiklerini anlamak için şunları kaydetmek kâfidir:

Her şeyden evvel, feodalizm sisteminin kendilerine yüklediği ağır vergilerden kurtulan hıristiyan ahâli, çok daha hafif olan Osmanlı devlet vergisinin kanunnamelerle hak ve vazifeleri tayin ve tarif olunan "hür,, mükellefi haline geliyorlardı. Hemen daimî seferber olan büyük Osmanlı ordusunun geniş ihtiyaçları ve payitahtın iâşesi için devlet tarafından yapılan milyonlarca akçelik satın almalar Rumelili hıristiyan çiftçinin mahsulünü kıymetlendirmekte idi. Balkanlarda türklerin yerleşmeleri ilerledikçe, şehirlerde ve kasabalarda Anadolu tarzında korporasyonlar meydana çıkıyor, medreseler, imaretler, tekkeler kuruluyor, asker, ülemâ, mâzûl ve mütekaid memurlar vesair Osmanlı siyasi

²⁷ A. R a m b a u d, I. Murad'ın fetihlerinden bahsederken, Osmanlıların Anadolu'daki prensliklerden en kuvvetli Avrupa devletlerinden daha çok korktuklarını söylemektedir; bu hiç bir esasa dayanmaz; aksine, Osmanlı âilesi diğer beyliklerin başında bulunan âileleri kendisine hiç de rakip saymamıştır; bu hanedanları imhaya teşebbüs etmeyişi ve hatta hizmetine alışı bunu gösterir: *Histoire Générale*, III, p. 825.

içtimâî nizamının getirdiği bir çok zümreler önemli bir müstehlik sınıfı teşkil ediyorlardı. Anadolu'dan gelerek Venedik, Avusturya, Macaristan ve Polonya içlerine doğru uzanan ticarî yollar Rumeli şehirlerine yani bir iktisadî hareket vermişti. İstanbul, Edirne, Selânik Filibe gibi büyük şehirler ve hattâ Anadolu'da olmasına rağmen Bursa, Balkanlar halkını Bizans ve diğer eski hükümetçikler devrinin sefaletinden kurtarmışlardı. En nihayet, hükümetce zaman zaman Anadolu tarafından sürülen veya kendi arzularıyla geçen pek çok türkmen aşiretleri, balkanların otlu ve sulu sahalarında yarattıkları canlılık sayesinde, Rumeli halkının ekonomik hayatını büsbütün kuvvetlendirmiş bulunuyorlardı. Yüzbinlerce Anavatanlının, her ne maksatla olursa olsun, muvakkat veya daimî bu şekilde Rumeli'de bulunuşu (XVII. asrın başlarına kadar olan devir için söylüyoruz) Balkanlara ancak fayda sağlamıştır. XIII ve XIV. asırlarda Anadolu Rumelinden çok daha mâmur ve refahlı olduğu halde, bu söylediğimiz sebeplerden dolayı olacak ki, XV ve XVI. asırlarda vaziyetin ters döndüğü, Rumelinin Anadolu'yu çok ileri geçtiği ve Osmanlı imparatorluğunun en rahat ve huzur içinde bir sahası haline geldiği hayretle görülmektedir.

Devlet normal genişliğe kavuştuktan sonra, bu devletin kuruluş ve tekâmülünde esas ekonomik zemin vazifesini görmüş olduğunu söylediğimiz Marmara iktisadî ünitesini, tabii olarak, "Osmanlı memleketleri büyük iktisadî ünitesi,, şeklinde mütâlaa etmek icabeder. Şimdi, bu ünitenin dünya ekonomisi içindeki durumunu esas hatlarıyla tesbit edeceğiz : Bizansın ortadan kalkmasıyla İtalyan tüccarlarının İstanbul ve diğer Bizans pazarlarında Avrupa'nın gittikçe ilerleyen işlenmiş mallarını kolayca satma imkânları kalmamıştı. Selçukî topraklarında yegâne revacta olarak gördüğümüz Hind ve diğer şark malları, Rusya'dan gelen kürkler ve esirler Osmanlı imparatorluğu zamanında da bu durumlarını muhafaza ediyorlardı ; hattâ Balkanlara dahi girmişlerdi. Avrupa'dan ise kayda değer işlenmiş mal geldiğine dair emâre yoktur. Halbuki, bu sıralarda, garpte sanâyi daha çok gelişmiş olmasına nazaran, evvelce Bizans pazarlarında olduğu gibi, Türkiye'de de şark mallarıyla garp mallarının rekabette olması icabederdi. Bunun görülmesinin sebeplerini biz şunda buluyoruz : Türk - Müslüman korporasyonları eskidenberi şark mallarını alıp satmaları dolayısıyla, mevcut gelenek kolay bozulmazdı ; şark sanâycileri ekse-

risi müslüman olan Osmanlı memleketleri halkının zevklerini ve âdetlerini, yani ne türlü malların buralarda sürüm yapabileceğini daha iyi tanımakta idiler. Makine sanâyii henüz başlamadığından ham maddelerini uzaklardan getiren garplıların malları bu maddeleri kendi çevrelerinden tedarik eden şarklıların mallarından daha pahalı idi ; şarkta insan ücreti de daha düşük olduğundan, bu da ucuzluğa tesir ediyordu. Ayrıca Türklerin garp hudutlarında ve Akdenizde hıristiyan devletlerle sık sık meydana gelen harpler ve denizdeki mücadelelerde ticarî temasları zorlaştırmakta idi.

XVI. asrın nihayetine kadar olan zamanda Osmanlı imparatorluğu, Avrupa için, ancak ham madde ve zahire kaynağı olarak mütâlaa olunabilir ; garpli tüccarlar altın ve gümüş ile geliyorlar ve gemilerini para ile satın aldıkları maddelerle dolduruyorlardı. Hele Amerika'nın keşfinden sonra, Avrupalılar elde ettikleri bol altın ve gümüş sayesinde, Türkiye için pek zengin bir müşteri haline gelmişlerdi. Şarklı tüccarlar ise, Avrupa'nın aksine, dâima mal getiriyorlar ve mukabilinde hemen hiç bir madde götürmüyerek, altın ve gümüş topluyorlardı. Şu halde, Osmanlı İmparatorluğunun dünya ticarî cereyanları içindeki rolü, ham madde ve erzak satmak suretiyle garpten aldığı altın ve gümüşleri, işlenmiş mallar ve bahârât mukabilinde, şarka akdarmak suretiyle, "kıymetli maden alıp verme," şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir. Bununla beraber, Balkanlar üzerinden Lehistan, Avusturya, Venedik istikametlerine mühim miktarda sof, Bursa kadifeleri, ipekliler, halı, deri eşya (ayakkabı, çizme, kösele, sahtiyan), kumaş boyası, madenî eşya ve sair Türkiye sanayiinin meydana getirdiği mamûllerin yollanmakta olduğu ve bunlardan hesaba katılır kazanç temin olunduğunu ehemmiyetle kaydetmek icabeder. Şarka bakır avani ve demir malzeme (nalmış, silah) satıldığı görülmekte idi.

Avrupa ile şark arasındaki böyle bir ticarî durumun Osmanlı ekonomik tarihi üzerindeki devamlı ve yıkıcı tesirlerini anlatmadan evvel, "Osmanlı imparatorluğu büyük iktisadî ünitesi," nin kendi kendisini tamamlama kabiliyetinin derecesini tesbit etmek icabeder.

1. Bilindiği gibi, Osmanlı imparatorluğu ihtiyacı olan demir, bakır, kurşun ve sair mühim madenlerini tamamıyla kendisi çıkarmakta, bu sayede zamanına göre, en üstün bir harp sanayiine

mâlik bulunmakta idi. Halkın ihtiyacı olan hemen bütün mâdenî eşya da gene içerde yapılıyordu. Dışardan mâdenî eşya satın alındığına dair emâreye rastlanmamaktadır.

2. Çoğu giyeceğe ait olmak üzere, şarktan pek çok işlenmiş eşya gelmekle beraber, Şam, Halep, Karaman ve Ankara çevrelerinden itibaren bütün Marmara ve Ege sahillerine kadar Anadolu'nun geniş bir sahasında kuvvetli bir dokuma sanayii gelişmiş bulunuyordu; yorgan ve yatak yüzleri, buğasi, sof, astarlıklar, bezler, yelken bezleri, kadifeler, ipekliler, kumaş boyaları bütün İmparatorluk halkının ihtiyacını karşılayacak derecede buralarda maharetle yapılıyordu. İstanbul, Edirne ve Selânikde dahi dokumacılık, bilhassa kumaş ve çuha yapımı, çon ileri idi. Deri sanayii Avrupa'dan daha yüksek derecede bulunduğu gibi, dışarıya da mal gönderecek derecede olduğu görülmektedir.

3. Birbirinden pek çeşitli ziraî mahsullerin yetiştiği değişik iklimleri içine alan Osmanlı siyasi teşekkülü gıda maddeleri cihetinden ise daha iyi durumda bulunuyordu. Arap memleketlerinden sıcak iklim nebatlarını bol bol temin etmek her zaman mümkün idi; şimalden cenuba da ehemmiyetli derecede hayvanat (koyun) yollanıyordu. İlaşe maddeleri (bilhassa hubûbât) bakımından Rumeli Anadolu'ya dâimâ yardım ediyordu. Bu vaziyetin tabii bir neticesi olarak, karayollarında ve denizlerde kuvvetli bir iç nakliyat faaliyeti mevcut idi.

Hülâsa itibariyle, Osmanlı devleti kendi kendine yetecek bütün iktisadî unsurlara sahip bulunuyordu. Sınıf ve ziraî mahsulleri yetiştirecek bir durumda idi ve "büyük iktisadî ünite,, adını da bunun için kullanıyoruz. Ekonomik kuruluşun bu şekilde gayet müsait oluşu ve denizlerinin coğrafi durumu dolayısıyla, büyük mıntakalar arasındaki nakliyatın da pek zor olmayacağı hali gözde tutulunca, devletin parlak bir istikbale sahip olduğu neticesine varılır. Halbuki bu tahakkuk etmemiştir. Yani, Osmanlı imparatorluğu siyasi sahadaki tekâmülü ile yan yana yürüyen bir iktisadî tekâmüle kavuşmuştur. Bunun en yakın ve görünen sebepleri, yukarda söylediğimiz üzere, şark ile garp arasındaki aracılığının kendisine zararlı bir şekilde cereyan etmesi olarak kabul olunabilir.

Evvelâ, şark malları memleketin servetini daimî surette alıp götürdüğünden başka, yerli sanayiin çeşitlenmesini ve kuvvetlenmesini de imkânsız kılıyordu. Yukarda saydığımız dokumacılık

şark mallarına rekabet değil, onlarla bir ahenk teşkil edecek şekilde idiler. Şarktan bütün Osmanlı memleketlerine olan böyle geniş bir iktisadî baskının uzun bir geçmişi olduğu, ve hattâ, devrin ekonomisinde yegâne hâkim bir müessese olan korporasyonlar dahi buna sıkı sıkıya bağlı buldukları için, devletin bundan kendisini kurtaracak derecede bir tedbir almasına imkân yoktu²⁸. Yerli esnaf ve dokumacıların şarktan gelen iktisadî taz-yike hiçbir reaksiyon göstermemelerinden de anlaşılıyor ki, Osmanlı dokumacılığı şark dokumalarıyla herhangi bir suretle rekabette değildi. Devlet ise bu mühim hâdiseyi ancak memleketteki altın ve gümüşün azalmaya başlaması meselesi üzerinde düşünmeye mecbur olduğu zaman idrak etmiştir ve bu anlayış da, bizim tesbit ettiğimize göre, XVI. asrın ortalarında başlar. Alınan tedbire gelince, başta, bu, sadece altın ve gümüşün külçe veya sikke olarak şark hudutlarından çıkarılmasının yasak edilmesi ile başladı; avaninin götürülmesine müsaade olunuyordu²⁹. Kıymetli maden darlığı arttığı, altın ve gümüş götürülenler yasaktan kurtulmak için bu madenleri avani şekline koymağa başladıkları görülmünce, her ne şekilde olursa olsun, şark hudutlarından dışarı altın, gümüş ve bakırın götürülmesinin memnu' olduğu daha 1559 'da bütün hudut vilâyetlerinin ümerasına ve kadılarına bildirildi; mal getiren tüccarın mukabilinde ancak yine mal götürebileceği ilân olundu³⁰. Fakat bu gibi tedbirler hiçbir semere vermemiş ve hâdiseler eskisi gibi yürüyüp gitmiştir. Hükûmet ise şarka altın ve gümüş götürme yasağı hakkındaki emirlerini sık sık tekrar edip durmaktan başka birşey yapamıyordu³¹.

²⁸ Zamanın iktisadî bilgisi buna müsait değildi. Ancak Naima devrinde-
dir ki, bu hakikat tam olarak anlaşılacaktır.

²⁹ Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, No. 3, s. 377.

³⁰ *Müh.*, Def. 3, s. 448.

³¹ Bütün Şark vilâyetlerine yollanan 15 Zilhiççe 987 tarihli şu ferman bu hususta iyi bir fikir vermektedir: « Erzurum Beylerbeyine hüküm ki, bundan akdem memâlik-i mahrûsemden diyar-ı şarka vesair vilâyetlere altın ve gümüş ve kurşun ve bakır ve kalay gitmek menolunmuş iken hâlâ ol emrime muhalif bazı tüccar ve gayrıdan altın ve gümüş ve kurşun ve bakır ve kalay alıp gittikleri istimâ olunmağın... vusul buldukta bu babda mukayyed olup dâimâ emr-i şerifime muhalif diyar-ı şarka ve gayre tüccar taifesinden ve gayrıdan aslâ bir ferde altın ve gümüş ve bakır ve kalay ve kurşun alıp gitmeğe ruhsat vermeyip men ve def'eyliesin... » *Müh.* 39, s. 128.

Osmanlı memleketlerinin garp için henüz ham madde ve zahire kaynağı durumunda olduğunu söylemiştik. Devletin hıristiyan devletlerle olan iktisadî münasebetlerini daha başarılı ve sistemli idare ettiği görülüyor. Daha ilk Osmanlı hükümdarları zamanında, Venedik ve Cenevizlerin Türkiye ile ticarî münasebette bulunmalarından siyasî sahada istifade politikasının güdüldüğünü biliyoruz. Yıldırım Bayazıt, Papanın müslüman memleketleri aleyhine yürütmek istediği ticarî politikaya karşı, hıristiyanlara hubûbât vermekle mukabele etmişti³². Silah ve harp vasıtası sayılan at dahi tarihini bilmediğimiz zamandanberi Avrupa'ya satılmıyordu. Görülüyor ki, bu mahdut maddelerin Avrupa'ya satılmasının yasak olunması devletin sırf kendi düşmanlarına (harbî) yardım etmiş olmaması için idi. Fakat Avrupa'nın nüfusu ve sanâyii gelişerek ham madde ve zahire ihtiyacı arttıkça, hıristiyan gemileri Türk limanlarına daha çok gelip gitmeğe başladılar. Bu vaziyette, devlet kendi iç ekonomisi bakımından yeni bir ciddi mesele ile karşılaşılıyordu; yukarıda nevilerini söylediğimiz yerli sanatlar ham madde sıkıntısı çekmeye başlamakta idiler. Çünkü, Avrupalı tüccarlar nâmına pazarları dolaşmaya başlayan bir takım zengin alıcılar pamuk, pamuk ipliği, balmumu, deri vesair ne bulurlarsa ortadan kaldırıyorlardı. Yerli esnaf, çıkaracakları malın ne kalitesini ve ne de enini boyunu değiştiremeyecekleri ve narhtan da fazlaya satamayacakları için, ham madde satın almada Avrupalılarla katıyen rekabet edemiyorlardı. Bu sebepledir ki, pamuklu dokuyucuları her taraftan şikâyete başlamışlardı. XVI. asrın ortalarında, artık yerli sanatlar ham maddesizlik yüzünden zor bir durumda idiler. Meselâ, donanmanın ihtiyacı için Ege dokumacılarına 1563 de 150 bin yelken bezi sipariş olunduğu zaman, esnaf bu meseleyi ileri sürerek böyle bir taahhüde giremeyeceklerini bildirmişlerdi³³. Tabii hükümet hemen pamuk ve pamuk ipliğinin dışarı satılmasını yasak etti; fakat kaçakçılık geniş ölçüde devam ediyordu. Zamanla daha bir çok maddelerin de "frenklere,, verilmesi menolundu. Bunlar pamuktan başka, balmumu, sahtiyan, kurşun, donyağı ve sairedir. Bu husustaki yasak-

³² Silberschmidt, *Venedik menbalarına nazaran Şark meselesi* (Türk. terc.) s. 58.

³³ Bergama bezzazlarının şikâyeti. *Müh*, 6, s. 107; *Gediz Dergisi* (Manisa Halkevi), Sayı 46'da bu hususa ait vesikalar.

tan kapitülasyon verilen memleketler bile hariç bırakılmıyorlardı⁸⁴.

Avrupa ile olan iktisadî münasebetlerin Osmanlı devleti üzerinde yaptığı daha kötü bir tesir halkın yüzde doksanı çiftçi olan bu memlekette seneden seneye ağırlaşan bir gıda darlığı yaratmasıdır. Arnavutluk'tan Mısır'a kadar olan kıyılardaki Osmanlı limanlarından Avrupalı gemiler pek çok hubûbât ve hayvan satın alıp götürmekte idiler. Rumeli ve Anadolu'nun sahillere yakın yerlerinde türeyen bir "madrabaz,,lar zümresi kadıların takdir ettikleri narhlardan daha yüksek fiyat vererek topladıkları hubûbâtı "dermahzen,, ettikten sonra, geceleri hıristiyan gemilerine yükleyip gönderiyorlardı. Bu hal Ege sahillерinde ve İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerde kıtlık başlamasına sebep olmuştu. Yalnız sahil çevrelerinde de olsa, çiftçinin malına fazla alıcı bulunması devletin lehine gibi görünürse de, XVI. asır Türkiyesinde bu böyle olmamış, Avrupa'ya hubûbât satılması meselesi bilhassa Marmara, Selânik ve Batı-Anadolu'da gayet kötü neticeler vermiştir. Çünkü, artık memleketin içlerinde ziraatçı halk müşkil bir durumda idi ve toprağından sıyrılıyordu. Bu yüzden umumî istihsal azalmakta idi. Devlet ordunun ve payitahtın işesinde büyük zorluklarla karşılaşılıyordu ki, ilerdeki bahislerde bu mesele üzerinde ayrıca duracağız.

Bu şekilde, bir taraftan, ham madde yüzünden yerli sanayiın zor duruma düşmesi ve diğer taraftan, hububat satışları dolayısıyla içerde kıtlık çıkması, tabii olarak, hükûmeti bazı tedbirler almaya sevk etti ; evvelâ "madrabaz,, denen kimselerin hububat ve darlığı çekilen ham maddeleri toplamalarına mâni olmaya çalışıldı. Sonra, bu muvaffak olamayınca "memnu, maddeler,, listesine dahil şeylerin adedi artmaya başladı. 1590 sıralarında "memnu maddeler,, listesine şunlar dahil idi : Tereke (yani hububat), barut, silâh (yarak), at, penbe (pamuk), kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, gön, meşin, rişte-i penbe (pamuk ibiğı), koyun derisi, zift.

Görülüyor ki, Osmanlı devleti altın ve gümüşe büyük bir itibar gösteren⁸⁵ şarklı tüccarların sevkettikleri pek çok dokuma ve di-

⁸⁴ Meselâ şu hükümde bu ifade okunuyor: *Müh.* 10, s. 223.

⁸⁵ Suriye, Musul ve Bağdad taraflarına gidildikçe bu itibar tesiriyle, bu madenlerin Anadolu'dan daha pahalı olmaları yüzünden bazı kimseler altın, gümüş külçe ve paraları, hatta akçeyi topluyarak götürüp şark pazarlarında satıyorlardı.

ğer bir takım eşyalar mukabilinde serveti dışarı gitmesinden muztarip olduğu bir sırada, Avrupa da müthiş bir hırsla ham maddelerini çekerek mevcut yerli sanayii sendeletmekte ve şark mallarına olan ihtiyacı büsbütün arttırmak sûretiyle âdetâ şarklı satıcılara yardım etmekte idi. Şu halde, meselâ, XVI. asrın ortalarında, Osmanlı hükûmeti şarkla ve garpla olan iktisadî münasebetlerinden dolayı, şu üç mesele ile karşı karşıya olduğunu tesbit etmiş bulunuyordu :

1. Şarktan (İran, Hind, Rusya) memlekete gelen ticaret eşyasının fazlalığı altın ve gümüşün o tarafa akıp gitmesine sebep olduğundan, bu mâdenler husunda çekilen müthiş darlık bu yüzden ileri gelmektedir ³⁶.

2. Avrupalıların Türkiye'den mütemâdî ham madde çekmeleri yerli sanâycileri (bilhassa dokumacıları) sarsmaktadır.

3. Marmara ve Ege çevrelerindeki daimî denecek ölçüde yiyecek maddeleri darlığına sebep, sahillerden hıristıyan gemilerine geniş ölçüde hubûbât ve hayvan satılmasıdır.

Şüphesiz, XVI. asrın Osmanlı ricali bunlara kat'î çareler bulacak iktisadî bilgilere sahip degillerdi, Alınan önleyici tedbirleri kendilerine ancak hâdiselerin zoru öğretiyordu. Devletin dışarı ile olan ticarî münasebetlerinde tâkip ettiği politikanın esası şudur : Mâdemki memleketteki altın ve gümüş şarka gidiyordu, o halde Batum'dan İskenderiye'ye kadar bütün şark hudutlarından bu madenlerin çıkarılması yasak olunmuştu. Hudut vilâyetlerindeki büyük yol geçitleri beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar ve gümürük emînleri tarafından daimî kontrol edileceklerdi. Bakır, kurşun, at, silâh ve nal, mih gibi şeylerin dahi (bilhassa İran'a) satılması menolunmuştu.

Avrupalılarla temas olunan garp hudutlarına gelince, yukarda sebeplerini söylediğimiz üzere, buralarda altın ve gümüş madenlerinin yasak olunmasına lüzum yoktu ; böyle bir tedbir akıldan bile geçmemiştir. Buna mukabil, hubûbât, hayvan ve yukarda isimlerini

³⁶ Altın ve gümüş darlığı Fatih devrinden beri şiddetle hiss olunmuş bulunuyordu ; bu sebepledirki, kuyumcu, yaldızcı gibi bu madenleri işleyenlerin sarfedecekleri gümüş 200 dirhem olarak tahdit olunmuştu (altın için böyle bir kayıt belli değil) ; fakat bu darlığın şarktan gelen ticaret malları tesiriyle doğmuş olduğununun 1550'den evvel hiss olunmuş olduğuna dair bir kayda rastlanmadı.

saydığımız ham maddelerin hıristiyanlara verilmesine hiçbir suretle müsaade olunmuyordu ³⁷.

Son olarak şunu ilâve etmek icabeder ki, XVII. asrın başlarından itibaren Osmanlı pazarlarına Avrupa'dan da dokumalar gelmeye başlamıştı. Meselâ, Londra çuhaları artık bu sıralarda Türkiye'de tamamiyle tanınmakta idi; büyük bir ehemmiyeti olan Ankara sofları bütün Avrupa'da tanınmakla beraber, gene XVII. asrın başında Avrupalılar Ankara pazarlarından sof ipliği de almaya başladıklarından, bu büyük şehir halkı durumun ciddiyetini topluca İstanbul'a arzetmişlerdi. Bunun üzerine tiftik ve sof ipliği de "memnu' maddelere,, dahil oldu ³⁸. Artık bütün emareler Osmanlı devletinin dünya ekonomisi içindeki durumunun süratle bozulmakta olduğunu gösteriyordu. Aşağıdaki izahlarımız bu durumun içerdeki kötü tesirlerini anlatacaktır.

2. Devletin para rejimi

Yukarda Selçukî Türkiyesinin yüksek bir ekonomik seviyede kurulmuş olduğunu ve içtimaî nizamlaşmada siyasî müesseselerin değil, ekonomik müesseselerin önde gelmiş bulduklarını, fakat Şarkî Akdeniz ve Orta Doğunun faal ticarî hayatına dayanan bu durumun XIII. asrın sonlarına doğru değişmeye başladığını, bu sırada Marmara çevrelerinde Osmanlı beyliğinin giriştiği fetih hareketleri üzerine, Türkiye sosyetesini için siyasî müesseselerin birinci plâna geçmiş olduklarını ve bundan yeni bir içtimaî nizam doğduğunu ifade etmiştik.

Devletin para sistemi üzerinde yapılacak bir tetkik bu hakikati daha açık olarak göstermeye yarıyacağı için, şimdi bu meseleyi ele alıyoruz.

Selçukî rejimi zamanında para işlerinde kullanılan ana ölçünün "dirhem,, denen bir sikke olduğunu biliyoruz ³⁹. Elde mevcutla-

³⁷ Yalnız Dubrovnik (Ragüza) beylerine arasıra muayyen miktarda buğday verildiğine rastlanmıştır. Bunun haricinde, elçiliklere bile ancak zâtî ihtiyaçları için buğday satın almak üzere vesika veriliyordu.

³⁸ *Ankara Ş. Sc.* No. 15, s. 223 (Ankara muhafazasında olan Kurt Ahmet Paşaya Galata ve Üsküdar kadılarında ve Kastamonu ve etrafında olan kadılara 3 Rebi ül-evvel 1024 tarihli hüküm).

³⁹ Kullanılan bir çok altın, gümüş ve bakır sikkeler içinde «ana sikke»

rının ağırlıklarına göre, selçukî gümüş dirhemlerinin hiç birisi tam dirhem vezninde değildir. En ağırı bir dirhem 0,97 si kadar geliyor. En küçüğü de 0,73 dür. Fakat, Selçukîler zamanında "gümüş dirhem,, umumiyetle 0,90 dirhem olarak tedavülde devam etmiştir ⁴⁰. Bu gümüş paranın ufaklığı olarak "Nısfıye,, adı ile daha küçük bir gümüş sikkeye tesadüf olunmaktadır ki, bunun da vezni 0,47 ile 0,42 arasında görülüyor ⁴¹.

Anadolu beylikleri zamanında, yukarda söylediğimiz gibi, mevcut iktisadî durgunluk büyük bir gümüş darlığı yarattığından selçukî dirheminin vezni aynen muhafaza olunamıyarak beyliklerde kesilen ana ölçü sikkesinin gümüş miktarını düşürmek zarureti hâsıl olmuştur. Artık beyler namına geçen ana ölçü paralarının selçukîlerin ancak "Nısfıye,,leri ağırlığında olduklarını görüyoruz. Beylikten beyliğe, yahut bir beylikteki saltanat değişmelerine göre, bu yeni gümüş paranın en ağır vezinde kesileni 0,56 dirhem, en hafifi de 0,37 dir. Fakat beylikler zamanının mübadele ve maliyede esas olan gümüş parasını umumiyetle 0,37 dirhem olarak kabul etmek lâzımdır; çünkü en çok ve devamlı olarak bu ağırlıktaki sikkeye rastlanıyor ⁴². Bu devrin "Nısfıye,, si ise en ağırı 0,29, en hafifi 0,20 ve ikisi arası 0,26 dirhemdir.

Osmanlılar devrinde "akçe,, ile anılan ana ölçü gümüş sikke Orhan zamanında 0,37 dirhem olarak kesilmiştir. Bu rakkama dikkat olunursa, beylikler rejimi devrinin en hafif gümüş parası olanı aynı olduğu görülür. Esasen Orhan Bey zamanı da Anadolu beylikleri devri içindedir. Osmanlıların başlangıcından I. Ahmed devrine kadar geçen zaman zarfında da Ana ölçü olan para, yani akçe, en ağırı 0,37 ve orta (meselâ Kanunî devri akçaları) 0,22 ve en hafif olanı da 0,10 olarak hayli mühim bir vezin düşüklüğü kaydetmiştir. Selçukî gümüş dirhemi ile 1610 daki Osmanlı gümüş akçasının vezinlerini karşılaştırsak, ana ölçü olan gümüş sikkenin, üç asır kadar bir zamanda, hemen hemen on defa küçülmüş olduğunu görürüz ⁴³. Şu aşağıdaki cetvel Selçukî olarak kabul ettiğimiz, devletin vergilerinde, vakıflarda, narhlarda velhasıl bütün kıymet ölçülerinde esas olan sikkedir.

⁴⁰ Ahmet Tevhîd, *Meskûkât-ı İslâmiye*, s. 110 - 358.

⁴¹ Ahmet Tevhîd, *Meskûkât-ı İslâmiye*, s. 132 ve 178.

⁴² Ahmet Tevhîd, *Meskûkât-ı İslâmiye*, s. 359 - 432.

⁴³ I. Ahmed zamanında akçenin tam vezni 0,105 dirhemdir (1 dirhem gümüşten 9,5 akçe).

saltanatının başından Osmanlı hükümdarı I. Ahmed'in devrine kadar temel ölçü gümüş paranın nasıl bir düşüklüğe uğradığını gösterir :

	Gümüş dirhemini vezni			Nısfıye denen sikkenin vezni		
	Âzamî	Vasatî	Asgarî	Âzamî	Vasatî	Asgarî
Selçuklular devrinde :	0,97	0,90	0,73	0,47	0,42	0,20
Beylikler devrinde :	0,56	0,47	0,37	0,29	0,26	0,20
Osmanlılar :	0,37	0,22	0,10	(Buna karşılık bir Osmanlı parası yoktur).		

Selçuktlardan sonra, Beylikler devrinde ve Osmanlıların 1610 yılına kadar olan çağlarında, memleketin bütün mübadele faaliyetini ve malî hayatını tanzim eden gümüş sikkenin mütemediyen küçülmesi, rejimden rejime değişen bir malî politika değil, gümüşün gittikçe azalmasının zarurî bir neticesi olduğu şüphesiz. Çünkü çok eskilerden sürüp gelen vakıf müesseseleri, miktarları islâm hukukuna dayandığı için sâbit kalması lâzım gelen bir çok vergiler (meselâ cizye), hele Osmanlıların malî kanunlar üzerine oturan hemen bütün hükûmet teşkilâtları da para rejimindeki esas ölçünün hiç olmazsa aynı vezinde devamını icâbettirirdi.

Böylece, Selçuktlar devrinden beyliklere ve ondan sonra Osmanlı imparatorluğuna geçerken, ekonomik münasebetleri ve malî teşkilâtı tanzim işinde umumî mübadele vasıtası olan gümüşün Türkiye memleketlerinde gittikçe azalma (kıymetce de yükselme) yolunu tutmuş olduğunu gösterdikten sonra, bu son rejim zamanında Türkiye ekonomik tarihinin nasıl bir yol takib etmiş olduğunu belirtmek üzere, Osmanlı parası "akçe,"nin 1610 yılına kadar geçirdiği vezin ve kıymet değişmelerini safha safha tesbit edelim⁴⁴:

Halil Edhem Beyin Meskûkât-ı Osmaniye kataloğunda sultan Orhan'a ait takriben 1,86 dirhemlik ve beş akça kıymetinde olduğu ifade olunan bir sikke mevcuttur ki, müellif bu paranın adını bile-

⁴⁴ Bêlin'in *Türkiye iktisat tarihi* ve M. Ziya Karamürsel'in *Osmanlı malî tarihi* adlı eserlerinde akçe hakkında verilen bilgiler çok defa rivayetten ibarettir.

miyor. Bizim sonraki devirlerden elde ettiğimiz malûmata göre, bu tamamıyla "Şahî," denen Osmanlı parasıdır. Akça bunun beşte birisi olacağına, göre, aşağı yukarı vezni 0,37 dirhem olmuş olur ve o zaman beyliklerdeki kullanılan ana ölçü gümüş paraların vezinlerine göre, bu daha aşağı veya fazla yukarı olamaz.

Bunu o zaman para kesme işlerinde kullanılan ifade ile kaydetmek icap ederse, Sultan Orhan 100 dirhem gümüşten 269 akçe kestirmiş demek olur⁴⁵. Çelebi Mehmed devrine ait akçe veznine bakılırsa, 100 dirhem gümüşten 266.5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Bu adı geçen katalogda tesbit olunan vezinlere göre, II. Murad zamanında, sıra ile, 100 dirhem gümüşten 320, 290.7, 306.9 akçe kesilmiştir. 1450 de 100 dirhem gümüşten 375.5, 1462 de 300⁴⁶ 1470 de 337 akçe yapıldığı görülüyor. Fâtiş Sultan Mehmed'in son zamanlarında, yani 1470 de, bu rakkamın 400 e çıktığını ve 1477 (882) de yeniden 280 e inmek suretiyle akçenin değerinin dolayısıyla kıymetinin birden bire artırıldığını Bursa şer'îye sicillerinden tesbit ettiğimiz son rakam ile anlamış bulunmaktayız⁴⁷.

1450 'de ve 1477 'de kesilen akçeler mukayese edilirse denebilir ki, İstanbul'un fethi arifesinde devletin malî durumu iyi değildi. Çünkü, o zamanın akçesi 1477 'dekine göre üçte bir kadar kıymet düşüklüğü gösteriyor. Fâtiş'in haylı uzun olan hükümdarlığı sırasında, akçenin yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer meskûkât katalogu bizi aldatmıyorsa⁴⁸, 1475 'de vezninin yeniden düştüğü anlaşılıyor demektir ; iki sene sonra, yani 1577 (882) 'de, "cedid akçe," 100 dirhemden 280 esas üzerine kesildiğinden, devletin malî durumu düzelmiş olarak görülüyor. Fakat, II. Bayezid devrinden itibaren akçedeki gümüş miktarının azalması bu düzelmenin zoraki yapılmış olduğuna delâlet eder. Hakkaten, 1481 tarihini taşıyan akçenin veznine bakılırsa, bu tarihte

⁴⁵ Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmanîye katalogu*, Sultan Orhan devri sikkesi.

⁴⁶ Bu rakam Bursa, Ş. Sc. No. A 1/1 yap. 9 da bir terekeden alınmıştır. Burada 2680 dirhem gümüş 8000 akçeye karşılık tutuluyor.

⁴⁷ Bursa S. Sc. No. A 3/3, yap. 53.

⁴⁸ Çünkü Halil Edhem'in verdiği nûmuneler umumiyetle vilâyetlerdeki darphanelerde kesilenlerdir. Halkın getirdiği gümüş külçe ve eski akçelerden merkezin emri ile kesilen bu akçelerin vezinlerine ümera, kadılar ve defterdarların çok defa hille ettiklerini biliyoruz.

100 dirhem gümüşten 426,5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Ancak, dört yüz olarak kesilen de mevcuttur ⁴⁹.

Yavuz Selim'in tahta geçeceği sırada, dört yüz akçenin yüz dirhem gümüşe müsavi olduğu Kayseri şer'iyeye sicillerinde görülen bir terekeden tesbit olmuştur ⁵⁰. Meskûkât kataloğuna nazaran da, bu pâdişah namına 1512 (818) 'de kesilen akçenin vezni yeniden azalmıştır; yani 100 dirhemden 457 olacak şekilde bir ölçü tutulmuştur. Bununla beraber, Yavuz Selim'in 1516 (921) da, akçeyi yeniden babasının zamanındaki kıymetine çıkardığı görülüyor. Çünkü, bu tarihte Bursa ve Karasi (Balıkesir) sancaklarına yollanan "eski akçe ve gümüş yasakçıları,, na verilen fermanlarda, buralarda yakalayacakları her yüz dirhem eski akçeden 400 adet yeni akçe kesilmesi hakkında kat'i emir ve tâlimat mevcuttur ⁵¹. Kanunî Süleyman'ın tahta geçtiği 1520 (926) de, namına kesilen ilk akçenin yeniden, 100 dirhem gümüşten 457 olmak üzere, bir kıymet düşüklüğüne uğradığı görülüyor, hattâ 553 olarak kesilen de var. Fakat bu devirde 100/457 nisbeti muhafaza olunmuştur. II. Selim zamanında, 100 dirhem gümüşten 525 akçe kesilmiştir. III. Murad'ın cülûsunda 100/435 nisbeti kabul olunarak yine akçe değerlendirilmiş olmakla beraber, bu hadde kalınmayarak, yeniden 100/525 nisbetine dönmüştür. Aynı hükümdar zamanında, daha sonra 100 dirhem gümüşten 800 ve XVII. asrın başlarında 950 adet akçe kesilmek suretiyle, ana sikke çok küçülmüştür. Aşağıya çizdiğimiz grafik devletin maliyesinde ve ekonomisinde temel ölçü olan gümüş paranın (şüphesiz müthiş bir gümüş darlığının zoru ile) ne gibi bir zikzak çizerek düştüğü hakkında bir fikir verecektir (I. grafik).

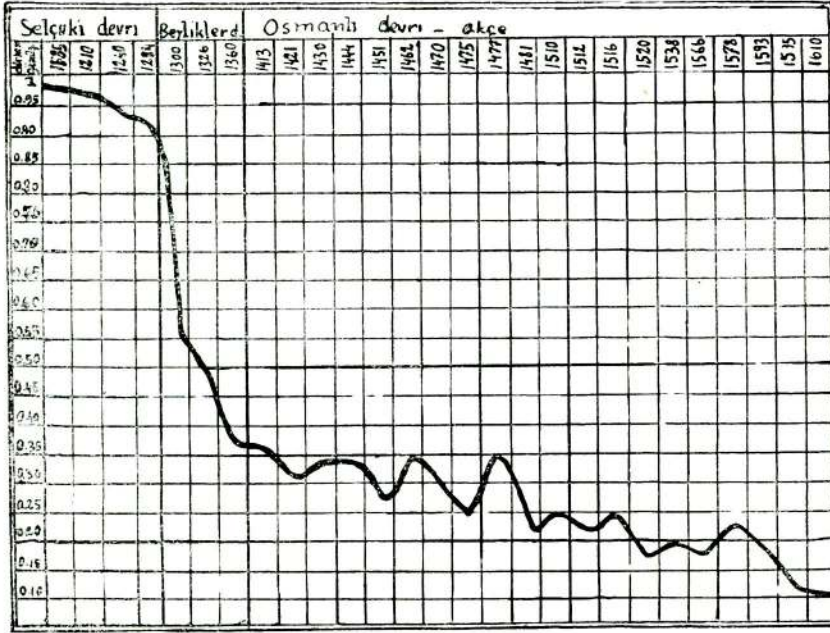
Osmanlı maliyesinde ve ekonomisinde esas para ölçüsü olduğunu söylediğimiz ve XVII. asrın başlarına kadar, yapıldığı gümüş miktarı bakımından geçirdiği değişiklikleri kaydettiğimiz "akçe,, den daha büyük sikkelere gelince, bunların tanınmışları "para,, ⁵²

⁴⁹ Halil Edhem, aynı eser. II. Bayezit devri sikkeleri.

⁵⁰ Ankara Etnog. Müz. Kayseri Ş. Sc., 916-917 tarihli defter, 917 tarihli tereke.

⁵¹ Topkapı Müz. Edremit Ş. Sc. No. 1, yap. 45.

⁵² Para Kanunî devrinde 2, III. Murad'ın son zamanlarında 2.5 ve I. Ahmed'in son zamanlarında 1.5 akçe idi.

Grafik : I — Akçedeki gümüş miktarının düşmesi, 1185-1610-

“şâhî”, “esedi (arslanlı) kuruş”, “tam (kâmil) kuruş”, (bunlar gümüş), altın (filori) dir.

Bu paraların akçe karşısındaki değerlerini söylemeden evvel şu noktayı ehemmiyetle kaydetmek icabeder: akçenin vezni asırlar esnasında mütemadiyen düştüğü halde, zaman zaman yeniden kesilen altınlar da böyle bir düşmeye şahit olmuyoruz. Meselâ 1481 de II. Bayezid namına kesildiği anlaşılan altın ile 1575 de III. Murad namına kesilen altın vezin itibariyle aynıdır. 1520 tarihli altın 0,03 dirheme yakın bir noksanlık göstermekle beraber, 1550 tarihli de, aksine, 0,03 dirhem kadar bir fazlalık gösteriyor. Gene III. Murad'ın 1575 tarihini taşıyan başka bir altını II. Bayezid'in altınından 0,02 dirhem fazladır. Memlekette bu mâden bakımından da büyük bir darlık çekildiği halde, sikke vezinlerinin akçe gibi bir düşme kaydetmemelerinin sebebi bizce maliye ve ekonomide akçe kadar rolleri olmayışından ileri gelmektedir. Yukarıda adlarını saydığımız paralar da (bilhassa kuruşlar) büyük bir değişme geçirmemişlerdir. Meselâ, Kanunî Süleyman namına 1520 de kesilen

Şâhî 1,19 ve 1566 da II. Selim namına kesilen aynı isimdeki sikke 1.20 ve 1575 de III. Murad için kesilen gene şâhî isimli sikke Kanununun şâhisine müsavi olarak, 1.19 dirhemdirler; yalnız Sultan Orhan namına olan Şâhî 0,7 dirhemden fazla bir fark gösteriyor ki bu, ehemmiyetli bir vezindir.

Akçanın mütamadiyen küçülmesi bu sikkeler karşısındaki değerini de tabii olarak düşürmüştür. Şimdi bunları kaydedeceğiz: bir akçenin takriben 0,35 dirhem olduğu 1431 de, bir altın 35 akçaya geçiyordu⁵³. 1462 de ise, bir altın 40 akçaya çıkmış bulunmakta idi⁵⁴. Bu tarihte bir kâmil kuruş da 35 akça idi. Arada görülen anormal haller hariç, bu resmî rayicin 1548 sıralarına kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu tarihten itibaren, altın 60 ve kâmil kuruş 40 akçaya çıkarıldı. 1585 e kadar bu halde devam ettikten sonra, nihayet bu yıl. akça 100/800 şeklinde küçüldüğü için, altın 110 ve kâmil kuruş 70 akçe olarak kabul olundu⁵⁵. 1590 da akça 100/950 nisbetine düştüğünden, yani yüz dirhem gümüşten 950 adet akça kesildiğinden dolayı, bir altın 120, tam (kâmil) kuruş 80 ve esedî (arslanlı) kuruş 70 akçaya çıkarıldı (II. Grafik).

Tabii olarak bu rakamlar resmî râyici ifade etmektedir. Serbest alışverişlerde, yani halkın kendi aralarındaki mübadelelerde, akçe her zaman aynı kıymeti muhafaza edecek şekilde devam ediyor muydu? 1550 den sonraki ekonomik hâdiseler üzerinde yaptığımız tetkiklere nazaran, hükûmetin akçeye takdir ettiği altın ve kuruş karşısındaki resmî kıymet yalnız devletin reâyâ ile olan münasebetlerinde (yani vergi toplama ve devlete mecburi mal satma hallerinde) câri idi. Ticarî hayatta ise akçe daima daha düşük muamele görüyordu (III. Grafik).

Bunun sebepleri, büyük yahudi maliyecilerin hükûmetin kestirdiği akçelerin kenarlarını kırarak veznini düşürmeleri, gene çoğu yahudi olan usta kalpazanların ortaya çıkardıkları pek çok kalp akçelerin esas akçelerle karışmaları, bizzat devletin sık sık "cedit akçe", çıkarmak suretiyle eski akçeleri yasak etmeyi âdet etmesi gibi haller idi. En nihayet, mevcut bilgimize göre, III. Murad devrinden

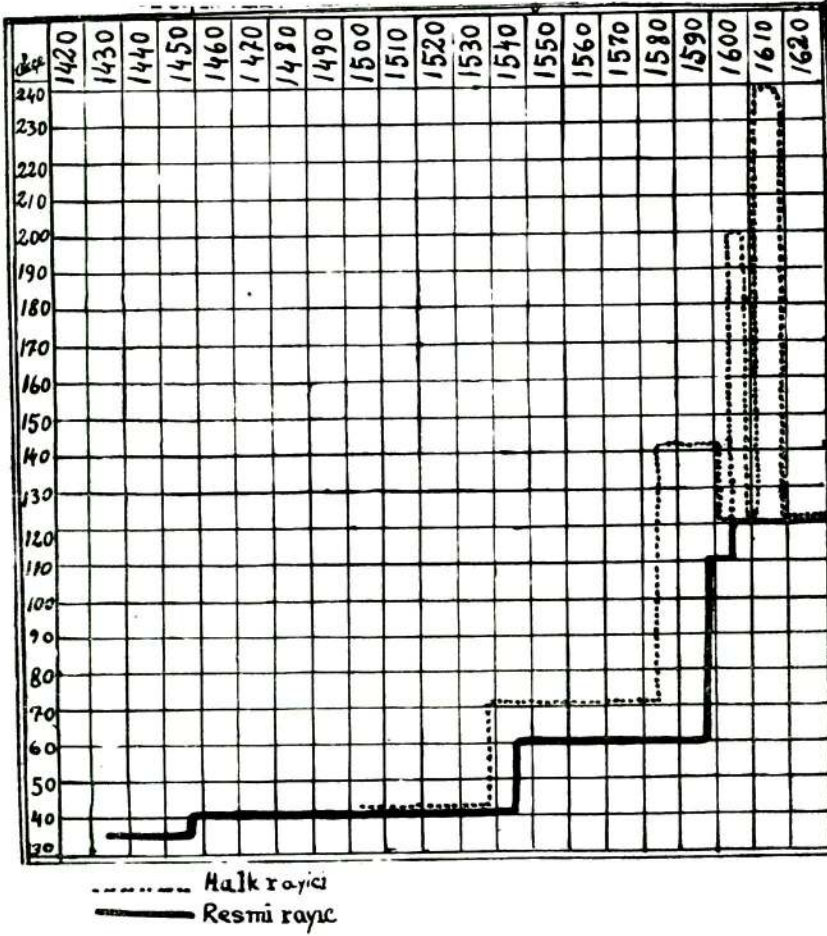
⁵³ 1431 de bir altunun 35 akçeye müsavi olduğu Dr. Halil İnalçık'ın neşretmek üzere olduğu bir timar defterinde geçmektedir.

⁵⁴ Bursa Ş. Sc. No. A 1/1, yap. 9 (bir terekeden alınmıştır).

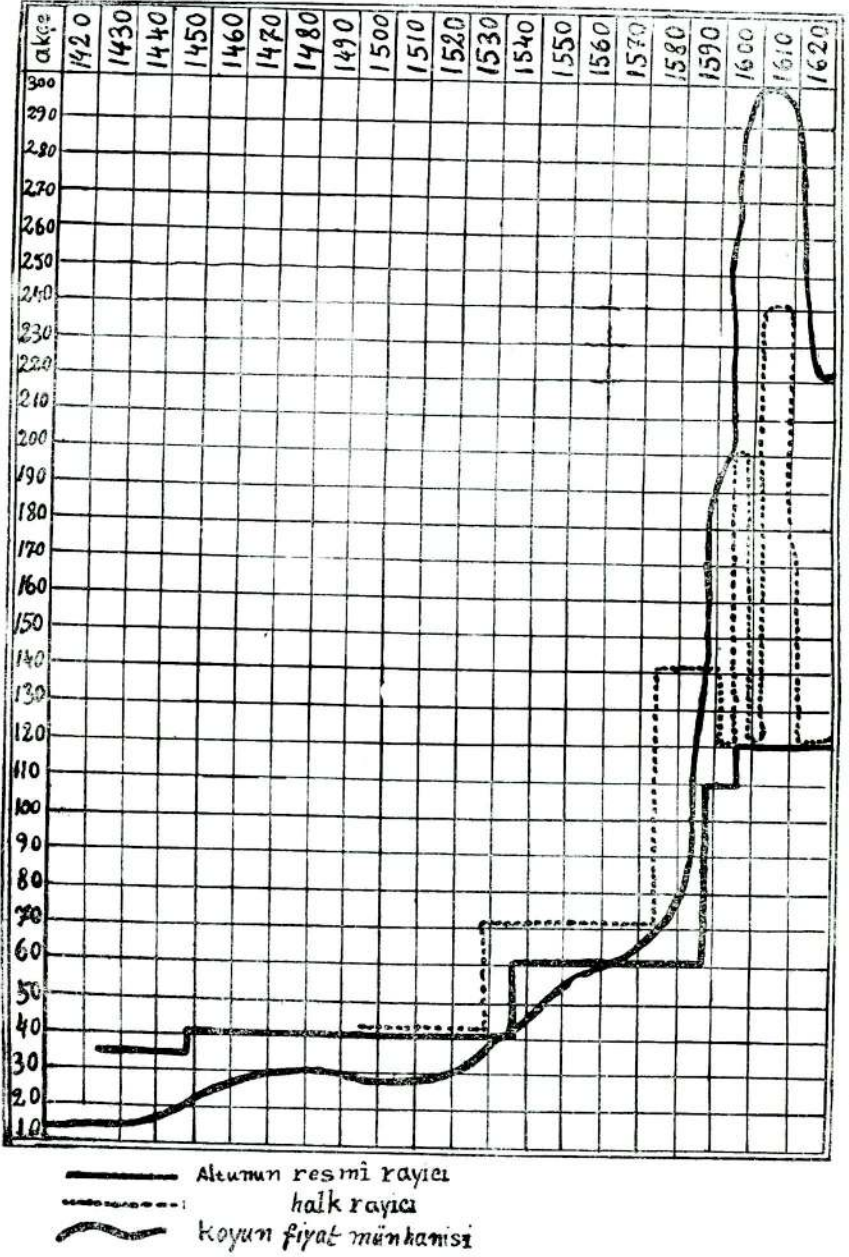
⁵⁵ Müh. Def. No. 58, s. 289.

Grafik : II. Altunun akçe değeri 1420 - 1620

Serbert rayicinin resmî rayıçtan yüksekte gitmesinin sebebi kestirilen hâlis gümüş akçenin piyasada bir türlü tutunamaması ve yerine kalp, kırkık, mağuş vesaire... akçelerin geçmesi olduğu görülmektedir. Hattâ tam gümüş akçelerin resmî rayıçtan de yukarı muamele gördüklerine rastlanıyor. Meselâ, 1575 da 60 akçe bir altun iken, Bursa'da yahudiler hâlis gümüş akçelerin 50-55 ini bir altuna toplayarak, kalp hâle getirdikten sonra, 70 ini bir altun mukabilinde piyasaya sürüyorlardı.

Grafik III. koyunun fiyatındaki yükseliş 1420 - 1620

itibaren, hükümet de "mağşuş akçe," çıkarmaya başlamıştı. Bu suretle devletin para sisteminde ana ölçüsü olan sikkenin hıymeti büsbütün kararsız hale gelmişti. Kısaca bahsettiğimiz bu akçenin kararsızlığı hâdisesi Osmanlı malî tarihinin ve XVI. asır imparatorluk ekonomisinin en mühim bir meselesidir ve bu hususta daha ince tetkikler yapmak icabeder. Fakat elimizdeki malzeme henüz tamamlanmamış olduğu için, üzerinde fazla duramıyoruz. Yalnız şu kadarını önemle kaydetmek lâzımdır ki, gerek akçelerin kenarlarını kırpma ve gerek taklitlerini piyasaya sürme suretiyle, zaten gümüş miktarı gittikçe düştüğü için itibarı zayıflamış olan akçeye indirilen darbe cemiyetin ekonomik faaliyetini ve devletin vergi alma usûlünü mefluç hale getirmiş, hele devletin de "mağşuş akçe," "züyûf akçe," çıkarma yolunu tutması memlekette hakikî akçe ile taklidi, veya akçe ile altın ve yukarıda adlarını saydığımız kuruluşlar arasında kârlı mübadele oyunları doğurmuş ve bu hale en ağır vergilerin mükellefi olan köylü bir türlü intibak edemiyerek mevcut içtimaî-iktisadî statüsü bozulmaya başlamıştır. Çünkü kalp, kırkık (yahut kırpık), züyûf, mağşuş akçelerin birbirlerine karışmaları ve bu suretle altınla akçenin resmî rayiç münasebetlerinin altüst olması yüzünden devlet, bütün vergileri altın, kuruş ve "zarurf hallerde," tartılmış hâlis akçe olarak toplamları için, tahsildarlara sıkı emirler vermekte idi. Bu vaziyette, reaya bu şartları haiz parayı bulabilmek veya tahsildara elindeki kırkık yahut kalp akçayı kabul ettirebilmek için ayrıca soyuluyordu.

Şimdi, tamamiyle bir altın ve gümüş karaborsacılığı olan ve halk ile devlet hazinesi zararına mahdut bir takım yahudiler ve onlarla birlikte hareket eden mültezim ve eminler, avâriz vergilerini topladıkları için para işleriyle alâkaları az olmayan bazı kadıların çok istifade ettikleri bu akçe-altın mübadelesi oyunbazlığının önemini anlatacağı için, akçenin devlet tarafından neden gittikçe küçültüldüğü meselesi üzerinde bir az durmak istiyoruz:

Acebâ hükümet akçeyi neden mütemadiyen küçülttü? bazı müelliflere göre, Fatih Sultan Mehmed devrinden başlayan bu hareket hazineye kâr temin etmek için yapılıyordu⁵⁶. Böyle bir iddia şüphesiz ne tarihî realiteye ve ne de ekonomi ilmine uygun

⁵⁶ Belin, *Türkiye iktisat tarihi* (Türk. terc.), s. 100; Ziya Karamürsel, *Osmanlı malt tarihi*, s. 24.

düşemez. Çünkü, bir defa akçenin gümüş değerini azaltmak devlete kâr değil zarar getirir; miktarları kanunnamelerle akçe olarak tesbit edilmiş olan vergiler, öyle devletin istediği zaman darphanesinde küçültüverdiği akçe gibi çabucak değişmiyorlardı. Şu halde, meselâ, akçenin vezni yarı yarıya düşürüldüğü zaman, toplanan vergilerden gelen akçelerin gümüş tutarı da o nisbette azalmış olacağı tabiidir. Buna verilecek bir misâl bu hakikati ortaya koyar; resimlerin ilk tayin olunduıkları akçe miktarlarının daima sâbit kalmış olduğunu gerek kanunnameler ve gerek vergi muamelâtına ait vesikaların gösterdiğine göre, Fatih Mehmed devrinde iki koyundan alınan "resm-i ağnam," bir akça ile III. Murad zamanında alınan "resm-i ağnam," bir akçayı mukayese edelim: yukarda akçelerin gümüş kıymetleri hakkında verilen rakamları hatırlarsak, göreceğiz ki, devlet, Fatih devrine nazaran, III. Murad devrinde, bu akçe küçültme yüzünden tan 3. 4 defa zarar etmiştir. Fatih'in kendi saltanatı sırasında bile, bazan yüzde 33 kadar bir vezin azaltmayı göze alarak "cedid akçe," çıkarmaya mecbur olunmuştu. Bu, toplanan resimlerden de aynı suretle yüzde 33 kaybetmek demektir. Denebilir ki, Osmanlı devlet teşkilâtının üzerine oturduğu vergiler müessesesi denen binanın temelleri bu akçe vezninin gittikçe azalması ile sarsılmaya başlamıştır. Ayrıca "vakıflar," denen ve bütün cemiyeti derinden ilgilendiren büyük bir içtimâî müessese de mâzînin sâbit kıymetli akçesine dayanıyordu. Binaenaleyh, mesele bütün siyasî ve içtimâî müesseseler için sümullü bir önem taşıyordu. O halde, bu kadar büyük bir ekonomik hâdiseyi zamanın ricalinin görmediğini farzetmeğe hiç de sebep yoktur. Aksine, her padişah selefinden veya kendisinin evvelki akçesinden daha kıymetli akçe kestirmeye çareler aramıştır; akçenin geçirdiği safhalar hakkında verdiğimiz rakamlar ve I. Grafik bunu tamamiyle göstermektedir. O halde, devletin malî sistemini üzerine dayadığı bu, "temel sikke," nin hiç durmadan düşmesinin ve kendisi ile beraber bu sistemi de uçuruma sürüklemesinin sebeplerini tamamiyle tarihî zarûretlerde ve devrin ekonomik şartlarında aramak lâzımdır.

Daha Fâtih devrinde devletin müthiş bir altın ve gümüş darlığı içinde kıvrandığını aldığı tedbirlerden anlıyoruz. 1477 de kesilen cedid akçe münasebetiyle çıkarılan fermanlar bunu bize pek iyi göstermektedir. Sancaklara ve büyük ticaret merkezlerine yol-

lanan "eski akçe ve gümüş yasakçıları,"nın ellerine verilen bu fermanlar da kuyumcuların sıkı kontrol edilmeleri, 200 dirhemden fazla gümüş işlemlerine müsadde olunmaması ve işleri bittikten sonra köruklerinin mühürlenmesi, eski akçeleri kullanan görülürse, akçelerinin müsadere olunması, kalpazanlığın önlenmesi gibi hususların temini ehemmiyetle istenmektedir⁵⁷. Görülüyor ki, devlet yalnız hazinenin gümüşlerini değil, bütün imparatorluk hakkının gümüşlerini de israftan korumak istemekte ve bu zihniyettedir ki, bu mâdenin istihlâkine de kayıtlar koymuş bulunmaktadır. Daha sonraki devirlerden tesbit ettiğimize göre, kuyumcular ya kendileri veya bu işi ticaret haline getiren bir takım adamlar devletin ve halkın darphanelerde kestirdikleri akçeleri piyasadan toplayarak, avani ve diğer eşyalar halinde işledikten sonra, hariçten gelen tüccarlara satıyorlardı; çabuk çabuk akçe darlığı çekilmesine kuyumcular sebep oldukları hakkında bir çok şikâyetler görülmekte idi. Bundan kalpazanlar çok faydalanıyorlardı; çünkü "akçe müzayekası," bunların kalp akçalarının kolayca ve çok miktarda sürüm temin etmesine yardımcı ediyordu.

Hele daha etraflı tetkikine imkân bulduğumuz 1550 den sonrasının hadiseleri, devleti akçesini hep küçültmeye sevkeden zaruretleri daha iyi anlatmaktadır. Bu sıralarda yahudiler tarafından hâlis gümüş akçelerin kenarlarını kırpma faaliyeti, ve bununla birlikte kalpazanlık pek umumî ve tahammül edilmez bir genişlik almış bulunuyordu. Bu suretle, darphanelerde akçeye çevrilen hazineye ve halka ait gümüşler kalpazanlığı ve akçe kırpmayı âdet edinen zengin mahdut bir zümre tarafından gasbedilmekte ve ortalığı kalp akçeler tutmakta idi. Ayrıca, İstanbul ve Edirneli bazı yahudiler de mültezimlerle ve mübaşirlerle (cizye ve avâız akçesi tahsildarları) anlaşarak, hazineye sevkedilmek üzere toplanmış olan vergi akçelerini altın, kuruş ve hatta kalp akçelerle değiştirdiklen sonra, bu gümüş akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle elde ettikleri parçaları kendilerine alıkoyup "kırkık," akçeleri yeniden piyasaya sürüyorlardı. Devleti ve reayayı büyük zararlara sokan böyle muzır kazanç işleri, bilhassa, Bursa ve Ankara gibi geniş alış veriş muhitlerinde bu işleri idare edenlere büyük kârlar temin ediyordu. Hazineye ve

⁵⁷ Dr. Halil İnalçık, *Bellekten, Sayı 44, Fermanlar 2; Bursa Ş. Sc. A 3/3 yap. 53.*

halka bu kadar zararlar veren ve memleketteki gümüşü eriten bu parazitlere karşı şiddetli mücadele açılmakla beraber, muvaffak olunamıyordu. Su halde, Devlet için sultan Orhan veya Fatih Mehmed'in üçü bir dirhemden ağır olan kıymetli ve iri akçelerini devam ettirmeye kalkmak kalpazanların, kuyumcuların, yahudi maliyecilerin gümüş toplamak hırslarını doyurmaya çalışmak demek olurdu. Görülüyor ki, tasvirini yaptığımız mübadele şartları altında, akçelerin mümkün olduğu kadar küçültülmeleri, hiç olmazsa kenarları kırıldığı zaman piyasaya sürülemez kadar gümüş değerlerinin azaltılması ekonomik kaideye daha uygun idi ve hükümet de bunu yapmıştır. Maaşlara ve diğer masraflara daha küçük akçe vermek suretiyle gümüşten kazanma veya hazinede gümüş külçe bulunmadığından dolayı, akçeyi mütemediyen küçültme siyaseti takip olunmuştur diye iddiada bulunmak hem ekonomi ilmini ve hem devrin iktisadî ve malî durumunu hiç bilmemek mânâsına gelir.

Devletin kestirdiği hâlis gümüş akçenin (kıymetsizliğinden değil aksine kıymetli olmasından dolayı) bir türlü piyasada tutunamaması karşısında, hatta böyle bir paranın büsbütün tedavülünden kaldırılması en makul yol idi. III. Murad devrinde "mağuş,, , "züyuf,, , "çürük,, akçeler çıkarılmak suretiyle bu yola adım bile atılmıştır; ve XVII. asır devamınca bunun sık sık tekrar edildiğini de görüyoruz. Yapıldıkları maden dolayısıyla, hakikî değil itibarî kıymetlerinden faydalanılmak istenilen bu paralara modern ekonominin kâğıt paraları gibi bir rol oynattırılmak isteniyordu. Fakat ne o zamanki malî usuller ve ne de devrin iktisadî zihniyeti buna aslâ müsait olmadığı için, hakikî kıymetleri çok düşük olan akçeler çıkarmak siyaseti, bazan devlet hazinesini zor durumdan kurtarmış olsa bile, Türkiye iktisadî tarihinde cemiyete ilk defa "akçenin kesadı = kesad-ı akçe,, adını alan bir nevi enflasyon hadisesi tanıttı. "Kâsid akçe,, enflasyon parası manasına geliyordu. "Akcanın kesadı,, hadisesi tabii olarak modern iktisattaki enflasyon hadisesine benzemez. Fakat, iktisadî faaliyette ve halk tabakaları üzerinde yaptığı tesirler itibarıyla enflasyona o kadar yakındır ki, aynı manada mütalea etmekte hiç bir hatâ yoktur.

Hülâsa, Osmanlı Devletini, kendi malî sisteminin ve iktisadî kuruluş tarzının, para unsuru olarak, ana ölçüsü olan "akçe,, yi

bozmaya zorlayan tarihten ve iktisadî âmillerin umumî hatları ile bunlardır. Onun için, akçedeki gümüş miktarının misillerce azalmaya devamı, mâziye nazaran mühim bir tekâmül ve siyasi muvaffakiyetlerin de başlıca sebeplerinden birisi olan Osmanlı klâsik (sağlam kaideli ve değişmez) vergi sistemini temelinden sarsmıştır ki, bahsinde bunu da tetkik edeceğiz.

Akçeden daha küçük kıymette olan gümüş sikkeler kullanıldığını bilmiyoruz. Bugün ufaklık adı ile anılan küçük kıymette paralar o zaman bakırdan yapılıyorlardı. Bildiğimiz ufaklık bakır paralar "*mangur*," yahut "*mangır*," ve o zaman halk dilinde daha çok kullanılan adı ile "*pul*," denen sikkelerdir. Fâtih devrinde, meselâ 1477 (882) de, bir dirhem bakırdan bir "*mangur*," kesilerek sekizi bir akçe kıymetinde kabul olunuyordu; gene bir dirhem bakırdan 3 "*mangur*," halinde daha küçük bir para kesiliyor ve bunun da 24 adedi bir akçeye geçiyordu. Gümüş akçeler vilâyetlerdeki darphânelerde dahi kestirildiği ve hattâ ellerinde gümüş külçeleri olan halk bile bunları akçe haline getirttikleri halde, bu bakır ufaklıklar daha çok İstanbul darphânelerinde devlet tarafından kestirilerek, mültezimler vasıtasıyla vilâyetlerdeki halka ve bilhassa esnafa akçe, altın ve kuruş ve sair paralar mukabilinde tevzi ettiriliyor idi. Vilâyetlere yollanan "*pulcular*," a verilen fermanlar da bunun her üç senede bir tekrarlanan gelenek olduğu daima kaydolunmaktadır.

1535'de Aydın, Saruhan, Karasi (Balıkesir) ve Biga sancaklarındaki kadılara yollanan bir fermanla, 942 (1535) cemaziyülâhîrinden beri üç sene tamam olmuş bulunduğundan, buralardaki kadılıkların her birisine ayrılan pulların Haydar adında bir kul (ihtimal sipahi) ile yollandığı ve bu pulların her biri bir "*pul*," ve sekizi bir akçe olduğu bildiriliyordu. Bunlar şehirlerde ve kasabalarda bulunan "ehl-i sük," a (çarşı esnafına) tevzi olunacak ve karşılığında alınan akçe merkeze yollanacaktı⁵⁸.

1604'de Bursa kadısına yollanan bir fermanla, İstanbul darphânesinde kesilen "*fûls*," den (adı geçen mangur yerine kullanılan bir kelime) her üç yılda bir "Memalik-i mahrûse," de olan "ehl-i sük," a tevzi olunması "kanun-ı kadîm," olduğu, 1595 (1003) de gönderilen fûlsden 50 bin akçelik ve 1598'de yollanmış olan fûls'den 100 bin akçelik fûls'ün, o zaman bakır bulunmadığından

⁵⁸ T o p k a p ı, *Edremit Ş. Sc. No. 6* (25 şevval 942 tarihli hüküm).

dolayı, kestirilemediği için tevzi olunamadığı bildiriliyordu. "cümle sarrafiyesi ile ⁵⁹ 150 bin fûls akçe,, tutan bu meblağın tahsili için "halen *fûls-i cedit* ihraç ve defter olunup ve Darphâne-i âmire ve defterdarları nişanları ile nişanlanup irsal,, olunduğu kaydolunduktan sonra, esnaf toplattırılarak tevzi defterine göre kendilerine dağıtılması emredilmekte idi. Gönderilen fûls'ün her biri 2 pul ve 4 'ü bir akçe (şu halde yine 8 pul bir akçe oluyor) olmak üzere râyiç konuyordu ⁶⁰. 1614 'de gene her tarafa yollanan fûls de, birisi 2 pul ve 4 'ü bir akçe hesabı ile kıymetlendirilmişti.

Evvelce "*mangur*,, ve sonra "*fûls*,, adını alan ve umumî olarak "*pul*,, denen bu paralar tekrar devlet hazinesine alınmadıklarına göre, tam tedavüllü olan bir para diye kabul olunamazlar. Bunlar ancak halkın kendi aralarında, bilhassa esnaf ile halk arasında cereyan eden bir akçelikden daha küçük alış verişlerde kullanılıyorlardı. O halde, bu bakır ufaklıkları bugünkü maliyede gördüğümüz pullara benzer bir vergi alma vasıtası saymak lâzımdır. Böyle bir sikkenin bakır ağırlığı karşılık tutulduğu akçeyi (madeni kıymeti bakımından) katiyen deymiyeceğine ve çok aşağı olduğuna göre, kıymeti de tamamen itibarî idi.

3. Fiyatların yükselmesi

Altın ve gümüş darlığı yüzünden, Selçukîlerin son zamanlarındanberi, devletin para rejiminde görülen bozulma hâdisesi ile birlikte başka bir ekonomik hadisenin de tekâmül ettiğini görüyoruz ki, o da eşya fiyatlarının yükselmeye başlamasıdır. Bir taraftan para darlığı, diğer taraftan pahalılık, birbirleriyle zıd düşen iki hadise gibi görünüyorsa da, yukarda anlatıldığı üzere, temel mübadele vâsıtası olan akçenin mütemediyen küçülmesi kalp akçaların ortaya çıkması, bilhassa zengin bir Avrupa'nın Türkiye'nin iç pazarlarında gösterdiği faaliyet Osmanlı imparatorluğunun ekonomik hayatında böyle bir anormal durum yaratmıştır. Şimdi, rakamlara dayanarak, bahsettiğimiz umumî pahalılığın derecesini, eşya cinslerine göre olan nisbetini ve altın bakımından ifade ettiği manayı tesbit edelim :

Selçukî devrinin fiyatları hakkında bir fikir verecek rakam-

⁵⁹ Pul tevziini üzerine alan adama verilen kazanç.

⁶⁰ *Bursa Ş. Şc. No. 20/209, yap. 173.*

lar elimizde mevcut değildir. Yalnız, o zamanlardaki hareketli ekonomik hayata ve geniş mübadele imkânlarına bakarak tahmin edebiliriz ki, eşya fiyatları, Osmanlıların ilk sıralarına ve beylikler devrine nazaran daha yüksek idi. Bu hal bir pahalılık olmaktan ziyade, haricî ticaret sayesinde mevcut altın ve gümüş bolluğunun yarattığı normal bir fiyat seviyesi idi. Meselâ, bir kervansaraya ait 1247 de (gümüş darlığının hiss olunmaya başladığı sıralar) tanzim olunan vakfın memur ve hizmetlilerine ayrılan yıllık (dirhem ve buğday) maaş miktarları bize oldukça sarıh bir fikir veriyor⁶¹. Burada, köydeki hamama bakacak olan bir hamamcı hademeye yıllık ücret 120 dirhem gümüş ve 24 mud (160 kile) buğday tahsis olunuyor. Bu miktar gümüş Orhan devrinin 444 akçasına müsavidir. 160 kile buğdayı da XIV. asrın en ucuz fiyatına göre 1.5 dirhemden hesaplarsak 240 dirhem, yani hemen hemen 880 akçe eder; ikisini topladığımızda adı geçen hamam hademesinin senede 1324 akça maaş aldığını görürüz. Halbuki Sultan Orhan ve I. Murad zamanlarında, yaya erlerine ve yeniçerilere günde ancak 1-2, yani yılda 365-730 akça ücret verilmekte olduğunu biliyoruz; bu kadar düşük ücrete bile ne kadar tâlip bulunduğunu yukarıda kaydettik. İki devre ait bu rakamların mukayesesini Selçukîler zamanının pahalılığına değil, Osmanlıların kuruluşları sırasındaki iktisadî durgunluğa delâlet eder, ve bu da müthiş bir gümüş darlığı dolayısıyla, eşya fiyatlarının çok düşük olduğu şeklinde ifade olunur.

I. Murad zamanında harpte alınan esirlerden, değerlerinin beşte biri hesabı ile 25 akça resim alınması bir esirin 125 akçaya satıldığını gösterir. Halbuki 1462 deki terekelerde esirlerin fiyatları daima bin akçadan yukarı takdir olunmaktadır⁶².

Arap seyyahı İbn-i Batuta Kastamonu ve Bolu taraflarının ne kadar ucuzluk olduğunu ifade için bazı rakamlar veriyor⁶³; Meselâ, 2 dirhem gümüşe semiz bir koyunun yarısı alınabilmekte idi. Şu halde bütün koyun 4 dirhem ediyordu ki, sağ alındığı takdirde, 5-6 dirhem eder demektir. Akçe ile ifade olununca, aşağı yukarı, 14-15 akçeye bir koyun alınır. 35 akçenin bir filoriye

⁶¹ Dr. Osman Turan, *Bellekten*, sayı 39, s. 482.

⁶² *Bursa Ş. Sc. No. 1/1* de buna ait çok misal var; Meselâ yap. 9.

⁶³ *İbni Batuta* (Türk. terc.), c. I, s. 351.

(altın) müsavi olduğu 1431'de, fiyatlar nasıldı, belli değildir. Bir dirhem gümüşün 3 akçeye müsavi olduğu ve bir altının da 40 akçaya çıktığı 1462 sıralarında, Bursa şehrinde un'un kilesi (16 okkası) 3 akçeye satılmakta idi. Bu suretle bir akçeye 4 okka (takriben 5 kilo) ekmek almak mümkün idi. Bir okka ekmek almak isteyen birisi akçenin sekizde birisi olan bir dirhem ağırlığındaki bakır mangırdan iki tane vermek suretiyle ekmeğin bedelini ödemiş oluyordu. Bir arşın pamuk bezi 2, keten bezi 3 akçaya satılıyordu. Bir balta 3 akçe ettiğine göre ham demirin okkası daha aşağı idi ⁶⁴.

1487 de Kayseri'de bir koyun 30, bir deve 500, buğdayın kilesi 6 (kıtık) akçeye satılıyordu. Gene burada, 1511 (916) de keten bezinin arşını 2.5, buğdayın kilesi (16 okka) 2, koyunun tanesi 30, sade yağın okkası 4, sabun 3, bal 2 akçe etmekte idi ⁶⁵. Avani fiyatlarına göre, bakırın okkasını da 10 akçeden aşağı kabul etmek lâzımdır. Gerek Kayseri'de ve gerek Bursa'da, boşanma davalarında, sahipsiz esir bulunmalarında, çocuk bakımlarında ve sair hallerde nafakalar 1 akçe olarak kesiliyordu. Irgad göndelikleri 2 akçe idi ⁶⁶. Pamuk ipliğinin okkası 1467 de Bursa'da 10 akçe olduğu gibi, 1511 de Kayseri'de de aynı fiyata satılıyordu.

1548 tarihine kadar olan fiyatlar üzerinde yaptığımız tetkikler ehemmiyetli yükselmelerin olmadığını göstermiştir. Elimizdeki imkânlar göre misal aldığımız Edremit, Bursa ve Kayseri'de fiyatlar birbirlerine çok yakındır. Yalnız Edremit'de, hubûbât diğer yerlere nazaran çok pahalı olarak görülüyor ki, bunun sebebinin Avrupa'ya olan kaçakçılıktan ileri geldiğini sanıyoruz. Kayseri ve Bursa'da buğdayın ortalama fiyatı 3 akçeyi geçmediği halde, Edremit'te 5.5 ile 10 arasında değişiyor.

1548'den sonra eşya fiyatlarında ehemmiyetli bir yükselme görülmektedir. Bu arada, altın 60, tam kuruş 40 akçeye çıkarılmıştı. Bu iki ekonomik hâdisenin birbirleriyle münasebetleri meydana olmakla beraber, akçenin gümüş değerinin düşürülüp düşü-

⁶⁴ Bursa Ş. Sc. No. 1/1 deki muhtelif terekelerden alınan rakamlar.

⁶⁵ Ankara Etnog. Müz. Kayseri Ş. Sc. No. 1'den alınan narh ve tereke rakamları.

⁶⁶ Kanunnâmelerde geçen fiyatlar da aynıdır: Prof. Ö. L. Barkan Kanunnâmeler, s. 132.

rülmediği hakkında bir bilgimiz yoktur. Yükselmeler şöyledir: Edremit'te ve Kayseri'de bir koyun 50 akçeden yukarı satılıyordu. Kayseri'de buğdayın kilesi artık 5 akçeden aşağı değildi. Bu büyük orta Anadolu şehrine ait 916 (1511) ve 958 (1551) tarihli iki şer'îye sicilinde görülen pek çok eşya fiyatları (tereke, narh, alım satım muameleleri) 1548'den evvelki ve sonraki fiyatların birbirlerinden olan bariz farklarını göstermektedir. Bundan sonra, eşya fiyatları, XVI. asrın sonuna doğru yavaş yavaş yükselmiştir; meselâ Edremit'te buğday, 1548 den sonra, 15 akçeden aşağı inmiyordu. 1585 de akçe, 100 dirhem gümüşten 800 adet kesilecek şekilde küçültüldüğü ve altın 110 ve kuruş da 70 akçeye çıkarıldığı için, buğdayın fiyatı da 30 dan yukarı çıktı. Kayseri ve Ankara gibi orta Anadolu şehirlerinde bir kile buğday artık 12 akçeden aşağı satılmıyordu. Yine buralarda bir koyun 60 akçeden fazla etmekte idi.

Yüz sene içinde pamuk bezi 2 - 3 akçeden 5 - 6 akçeye, sabun 3'den 10, bal 2'den 10, ırgad (amele) gündeliği (meselâ Ankara'da) 23 den 5-6 akçeye yükselmiş bulunuyordu. (V. Grafik)

Akçenin daha fazla bir kararsızlık devrine girmesi, Avrupa'ya devamlı bir surette memnu' maddeler ve her türlü erzak kaçırılması, celâli karışıklıklarının gittikçe umumleşmesi gibi çeşitli hadiseler, 1585 ile 1595 yılları arasında, evvelki yüz senelik zamana nazaran daha fazla ve süratli bir pahalılaşmaya sebep oldular. Buğdayın Edremit'te 40-50, Orta Anadolu'da 20 akçadan satıldığı görülüyordu. Ankara'da sabun 22, bal 19, ırgad (işçi) gündelikleri 10-12 akçe idi. Daha bir sürü eşya listesi ve bunların fiyatlarını vermekten ise, misâl olarak aldığımız maddelerdeki fiyat değişmelerini birbirleriyle mukayese etmek suretiyle kâfi bir fikir elde etmek mümkündür. XV. asrın ortalarından XVI. asrın ortalarına kadar kilesi hep 2-3 akçe etrafında kalan buğday, bu tarikten sonra 5-6 akçeye çıkmıştır, Ege ve Marmara çevrelerinde bu yükselme daha fazla idi. 1585'den sonra ikinci bir pahalılaşma kaydeden aynı madde, Orta Anadolu'da 12 akçeden aşağı düşmemiş ve 20 akçeye çıkmıştır; 1595'de buğday umumiyetle 20 akçe idi. Ege sahillerinde ise, kaçakçılıktan dolayı, vasatî fiyatın 40 olduğu görülüyor. Tabii, bu yüz elli senelik zaman içinde kıtlık senele-

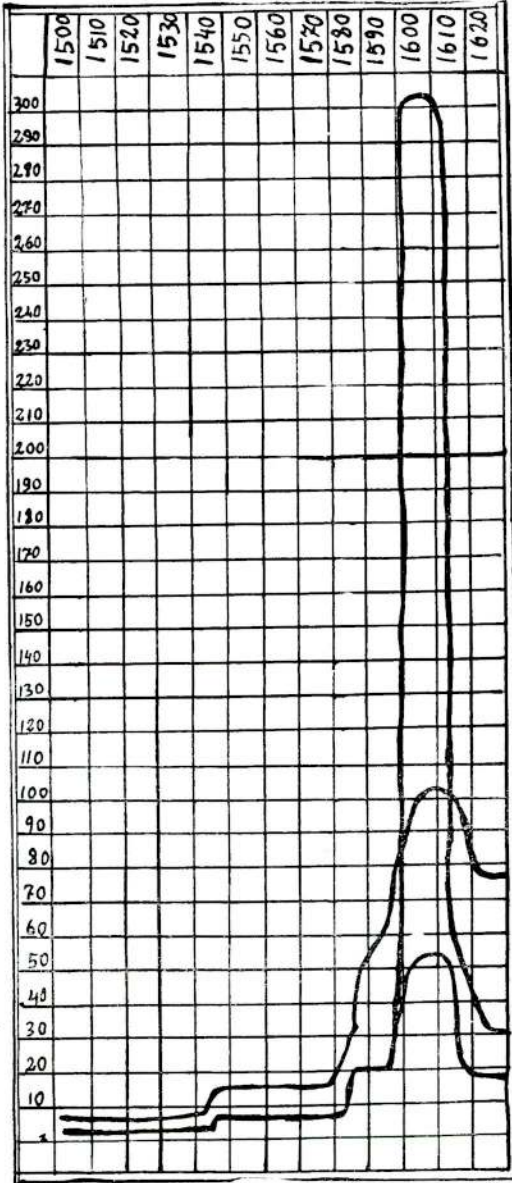
rindeki anormal fiyatları gözde tutmuyoruz⁶⁷. Görülüyor ki, "buğday bu bir buçuk asırlık zamanda on misline yakın bir yükselme kaydetmiştir. Koyunun fiyatı aynı hareketi takip ederek, 15-20 den 50-60 ve 1595 sıralarında 70-80 akçeye çıkmıştır. Pamuk bezi 2-3' den 5-6'ya, bakır 6-7'den 30-35'e, ham demir 2-3'den 10 akçeye çıkmıştır. Sade yağ da asrın başlarında 3-4 akçe iken, 1595'de 18-20 akçeye satılıyordu. Nafakalar 1'den 3'e, gündelikler 2-3'den 10-12'ye yükselmiş bulunmakta idi. Akçe gümüş vezninden 3. 4 defa kaybettiğine ve altın karşısındaki kıymeti de aynı ölçüde düştüğüne göre, buğday 10, koyun 4, bez 2, bakır 5, ham demir 3, nafakalar 3, işçilik 5 defa pahalılaşmışlardır. Bunlar arasında buğdayın kaydettiği en başta gelen yükselme bilhassa mühimdir (V. ve IV. grafik).

1596 ile 1610 yılları arasındaki fiyatlara gelince, bu senelerde Anadolu Celâli isyanları denen çok geniş ölçüde bir karışıklık devrine girdiği için, pahalılaşma misli görülmedik derecede fazla olmuştur. Bu anormal fiyat yükselmeleri bir taraftan Celâli karışıklığı ve diğer taraftan, "akçenin kesadı,, (bir nevi enflasyon) denen iki hâdisenin birlikte ortaya çıkmalarının bir neticesidir. Şimdi, bu devrin fiyatları hakkında kısa bir bilgi verelim:

Uzun zamandanberi Anadolu'da devam etmekte olan Celâli karışıklıkları, Eğri seferinin açıldığı 1596 baharında, geniş ve ciddi bir hâdise halini aldı. Hele 1599'da, hemen bütün Anadolu'da hükümet diye bir şey kalmadı. Aynı yıl bilmediğimiz bir sebepten dolayı "akçenin kesadı,, hâdisesi ekonomik hayatı alt üst etti. Bursa mahkemesinde geçen bir dâvâdan tesbit ettiğimize göre, altın 200 akçeye çıktı⁶⁸. Buna göre, fiyatlarda çok yükselmiş olmakla beraber, misal verecek rakkamlara malik değiliz. Bir sene sonra yeniden 100/950 ağırlığında (yani bir dirhem gümüşten 9.5) akçe çıkarılarak altın gene 120'ye indirildi. Fakat ekonomik karışıklığı ve pahalılığı önlemek mümkün olmadı. 1596'dan evvelki fiyatlara dönüş çok kısa sürdü. 1603 baharından itibaren Celâli isyanları bütün köylüleri yerlerinden oynattığı, büyük şehirler

⁶⁷ Mezelâ Belin'in kaydına göre 1494-1503 yılları arasında görülen bir kıtlıkta buğdayın kilisesi 100 akçeyi geçmişti: Adı geçen eser, s. 100.

⁶⁸ Bursa Ş. Sc. No. B 154/370 yap. 5 (Gene bu dâvâda mal-i eytama borçlu olan şahıs 1000 kâsid akçenin yeni kesilen akçeden 600'üne müsavi olduğu hakkında fetva çıkartmış idi).

1: Egede buğday fiyatının yükseliş seyri.

2: Kayseri'de 1603-1610 arasında görülmedik bir kıtlık var.

3: Ankara'da buğday fiyatının seyri.

Grafik IV. — Buğday fiyatının yükselmesi.

daimi denecek kadar sık sık muhasara olundukları ve yolların emniyeti kalmadığı için, gerek kolay ticaret eşyası temin edememekten ve gerek ziraî istihsalin son derecede azalmasından dolayı, mâzide misli görülmedik bir pahalılık ve aynı zamanda “*akçenin kesadı*,” gibi iki mühim ekonomik hâdise birden meydana geldi. Buğdayın kilesi (takriben 21 kilo) Garbî Anadolu’da 1603 yazında 50 akçe iken, ertesi seneye yapılan ekim miktarı son derece düştüğü için (çünkü köylüler hep celâllere karışmışlardı) 1604’de 120 akçeye çıktı; Orta Anadolu’da, meselâ Kayseri ve Ankara’da 50 akçeden aşağı buğday bulunmuyordu. Rumeli’den kolayca zahire taşınması mümkün olan Ege ve Marmara sahillerindeki hububat fiyatı yukarda verdiğimiz rakkamdan pek de yükseğe çıkmış görünmüyor. Hele devlet merkezindeki ucuzluk hayret edilecek derecede idi. Fakat bütün çiftçi halkı ya dağlara ve şehirlere sığınan veya celâllere karışan Anadolunun büyük bir sahası, 1610 yılına kadar yedi seneye yakın bir zaman, misli görülmedik bir kıtlık ve pahalılık devri yaşadı. En kıtlık senesi olduğu anlaşılan 1608’de Kayseri’de bir kile (21 kilo) buğday 4 kâmil kuruşa, yani kuruşun resmî akçe değerine göre, 320 akçeye satılıyordu (IV. Grafik). Şehirde 70 dirhemlik (224 gram) bir ekmek 2 akçeye verilmekte idi. Ankara’da bu yıllardan en pahalı ekmek narhı elimizdeki rakamlara göre 1607’de tatbik olunmuştur ve bir akçeye 100 dirhem (320 gram) ekmek alınıyordu; bugünkü para ile ölcersek bir kilo ekmek 35 kuruşa gelir ve Kayseri’ye nazaran oldukça ucuzdur. Konya, Sivas, Amasya ve sair Anadolu’nun bütün diğer sahalarında da yerine göre bu iki şehirdeki buğday ve ekmek fiyatlarına yakın bir pahalılığın olduğu şüphesizdir.

Diğer maddelerden, sâde yağın okkası ortalama 35-42, sabun 28-36 akçe olarak görülmektedir ve bu fiyatlar resmî narhı ifade ediyor. Şer’iye sicillerinde pahalı yiyecek ve mal satmaktan pek çok kimselerin cezalandırıldığı görülüyor ki, bu halde hakikî fiyatların bu verdiğimiz rakamlardan daha yüksek olduğu muhakkaktır. Pamuk bezi evvelâ 10 - 14 ve sonra 20 - 25, bakır evvelâ 30 - 35 ve sonra 70 akçeye çıkmıştır.

Hayvanlar celâli karışıklığından daha çok zarar gördükleri ve Avrupa’ya olan kaçakçılık, hubûbât gibi sahillere değil, memleketin her tarafına tesir ettiği için, hayvan fiyatları hubûbâtın sonra en çok yükselendir. Meselâ, 1596’da 80 - 100 akçe olan

1: Bir Okka Sade yağa âit fiyatın seyri (Bu grafik umum yetle Orta Anadoluyu göstermektedir).

2: Bir işçi (İrgat)nin gündelikteki yükselme seyri

3: Bir arşın pamuk bezi fiyatının yükseliş seyri

Grafik V. -- Bazı fiyatlar, 1500-1620

1590 ile 1610 yılları arasında görülen anormal fiyat yükselmesinin sebebi yalnız «akçenin kسادı» değildir. Tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, bunda aynı sıralara raslayan «büyük Celâli karışıklıkları»nın rolü daha fazladır. Akçenin bazen hiç geçmediği Kayseri'de kuruş ve altın kullanıldığı halde pabailik her yerden fazla olmuştur.

bir koyun on sene içinde 300 ve hatta 400 akçeye kadar çıktı. (III. Grafik). Yalnız şunu da kaydetmek lâzımdır ki, bu pahalılığın en çok doğduğu ve devamlı olduğu 1603 - 1610 yılları arasında akçe de kesat halinde idi. Kesadın derecesi şöyledir: bir altın, 1600 de eski rayic olan 120 ye düşürülmüş iken, 1603 den itibaren evvelâ 140 ve sonra 220 akçeye çıktı. Bir tam kuruş da 160 akçe idi. Halbuki, biz yukardaki fiyatları hep resmî rayice göre hesaplamış bulunmaktayız. Meselâ Kayseri'de kilesi dört kuruşa satılan bağdayı "kâsid akçe," ile hesaplayacak olursak 640 akçeye gelir. IV. ve V. Grafikler anormal fiyat yükselmeleri hakkında oldukça sarih bir fikir vermektedirler.

Kayseri şehrinin 1603 - 1610 yılları arasındaki ekonomik hayatı üzerinde yapılan tetkikte kesat halinde olan akçenin hemen tamamen denecek derecede tedavülden kalktığı ve onun yerine esedî veya kâmil kuruşun kaim olduğu görülüyor. Buna mukabil, Ankara pazarlarında hemen daima akçe esasına sâdik kalınmış ve hattâ kâsid akçe alış verişlerde kullanılmıştır.

1610 yılından itibaren Celâli karışıklıkları umumiyetle yatıştırıldığı ve nisbî bir sükûn başladığı için, köylüler derhal yerlerine dönerek ziraate başlamaları sayesinde, hububat fiyatları çabuk düştü. Meselâ, 1611 yılında artık Anadolu'nun her tarafındaki buğday fiyatları 1595 yılındakinin aynı veya ona yakın idi. Fakat üretilmeleri zaman isteyen koyun, tiftik keçisi vesair hayvanlar kolay kolay ucuzlayamadı; 1612 yılında, bir iç şehir olan Ankara'da bile koyunun hâlâ 300 akçeye satıldığı görülüyordu. Tabii, bu vaziyatte, yün ve tiftik fiyatları da inmedi. Ankara sofularının dokunan kumaşlara yün karıştırdıkları ve bu suretle âdi sof çıkardıkları hakkında yapılan şikâyet üzerine, Ankara kadısının huzurunda yapılan bir toplantıda, Celâli isyanlarından evvel okkası 30-40 akçeye bol bulunan tiftiğin, keçilerin karışıklıklarda mahvolması yüzünden, 170-180 akçeye dahi bulunamadığı ve bu yüzden yün kullanmak zarûreti hasıl olduğu meydana çıktı; tiftik fiyatı 140 akçe olarak tesbit olundu; sofular yavaş yavaş karışık iplikli soflarını elden çıkararak hâlis tiftik sof işlemeye başlıyacaklardı.

Diğer bütün mâdenî eşyalar, giyecek şeylerden bir kısmı ancak zamanla eski fiyatlarına inmişler, bir kısmı ise eskisi kadar ucuzlamamışlardır. Fakat 1610 yılından ötesi mevzuumuz dışında

kaldığı için üzerinde durmuyoruz. Bundan sonra devletin vergi sistemini tetkik edeceğiz; orada, Osmanlı devletinin tâbi olduğu ve yukarıda az çok anlattığımız fena ekonomik şartlar neticesinde para rejiminde meydana gelen kararsızlıkların tariht ehemmiyetleri ve devletin teşkilâtını nasıl allak bullak ettikleri daha iyi görülecektir.

B. İmparatorluğun vergi sistemi

1. Vergi koyma şekli ve reayanın mükelleflik sıfatı

Osmanlı vergi sisteminin teşekkülü, tekâmülü ve asırlar esnasında geçirdiği değişiklikler, yalnız iktisadî tarih bakımından değil, devletin teşkilâtını ve tâbi olduğu hukuk prensiplerini de ilgilendirdiğinden dolayı, umumiyetle Osmanlı Tarihinin izâhı bakımından dâhi büyük bir önem taşımaktadır. Hakikaten mesele bu kadar şümüllü olduğu için, müellifler bu sâha ile daha çok meşgul olmuşlardır⁶⁹. XVII. asrın ortalarından başlamak üzere, D'ohsson ve ondan sonraki Avrupa'lı müellifler Osmanlı devletinin teşkilâtını, idaresini ve malî sistemini tetkik ederken, hemen hep birbirlerinin aynı metodu kullanıyorlar: bunlar Osmanlı İmparatorluğunu islâmî hukuk prensiplerinin değişmezliği esası üzerinde kurulmuş olarak kabul etmektedirler. Onun için, evvelâ islâmî hukuk kaidelerini ve vergi usullerini tasvir ve tesbit etmekle işe buşuyorlar⁷⁰. Fakat Osmanlı Devletinin tariht vâkıalarını iyi bilmedikleri için, bu prensiplerle uygunlukları olup olmadığını kontrole pek de yanaşmayan bu müellifler çok vakit kendi müşahedelerinin tesirinde kalmakta ve tariht tekâmülünden hiç malûmattar olmadıkları birçok meseleler hakkında yanlış hükümler vermektedirler. Bu

⁶⁹ Bu hususta en mühim eserler Dr. Afet İnan'ın «*Aperçu Général sur L'Histoire Economique de l'Empire Turc-Ottoman*» adındaki eserinin bibliyografyasında mevcuttur. Ayrıca burada isimlerine rastlanamayan, Süleyman Südi *Defter-i Muktesid* ve Abdurrahman Vefik: *Tekâlif kovaidi* adlarındaki eserleri de zikretmek lâzımdır — 1945 de Prof. Ömer Lütfi Barkan tarafından çıkarılan Osmanlı devletinin «*Kanunlar*» ve bilhassa bu esere konulan uzun bir mukaddime yeni ve mühim bir tedkik mahsulu olarak bize kıymetli bilgiler kazandırmıştır — Daha tamamlavıcı bibliyografya için Prof. Şinasi Altundağ'ın B. Ch. Nedkoff dan tercüme ettiği «*Osmanlı İmparatorluğunda Cizye*» adlı makaleye bakınız: *Bellekten*, sayı 32, s. 650.

⁷⁰ Meselâ şu eserler: D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, c. 5, s. 15; c. 7, s. 233 — A. Heidborn, *Finances Ottomans*, 1-14.

büyük metod hatasına karşı Prof. Ömer Lütfi Barkan ; “Şu halde İslam devletlerinden her hangi birinin hukuk ve teşkilât nizamını tetkik etmiş olmak için, umumiyetle yapıldığı şekilde, fıkıh kitaplarında çok eski zamanlarda tesbit edilmiş olan ve ilâhî olduğu için değişmez farzedilen nazari hukuk prensiplerinden akıl yolu ile yapılacak istidlâllerle tarihî realiteyi canlandırmaya çalışmak gaytinden vaz geçerek, bu memleketlerde hakikaten tatbik edilmiş olan canlı hukuk ve teşkilât kaidelerini, her yerde ayrı bir vâkıa gibi tarihî usûllerle meydana koymak lâzım gelir,, diyor⁷¹.

Osmanlı teşkilât ve idaresini tetkik ederken işlenen başka bir hatâ da, gene bu XVII. asrın ortalarından itibaren, bazı seyyah ve müellifler tarafından müşahedelerine dayanarak bırakılan bilgileri imparatorluğun gerisinde kalan diğer üç asıra da teşmil etmek suretiyle devlet müesseselerinde âdetâ tekâmülsüzlük ve değişmezlik tasavvur etmek gibi bir zihniyete saplanmaktır. Hattâ aynı hatâyâ bir çok yerli müellifler de düşmüşlerdir. Meselâ, Süleyman Sûdi (Defter-i Muktesid’inde) ve Abdurrahman Vefik (Tekâlif Kavaidinde) “Devlet-i aliyyenin tanzimâttan evvelki Tekâlif Kavaidi,, diye bize hemen hemen tamamıyla XVIII. asrın vergi kaidelerini ve nevilerini anlatmışlardır. Bâzen daha eski devirlerden aldıkları misâller tamamen rivâyet şeklinde kaydolunmakta ve çoğu da hakikate uymamaktadır.

Şimdi, Osmanlı devletinin 1610 yılından evvelki vergi sistemini tetkik ederken, gerek yerli ve gerek yabancı müellifler tarafından ne kadar yanlış hükümler verildiği ve tarihî hakikatlar nasıl başka türlü tasavvur olunduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı tarihinde vergi meselesinin nasıl bir önem taşıdığını anlamak için bütün devlet müesseselerinin vergi işi ile doğrudan doğruya ilgili olduklarını hatırlamak kâfi gelecektir. Devlet hizmetinde çalışanların büyük bir çoğunluğuna, hazineden nakid akçe verecek yerde, reâyânın üzerinde bulunan vergilerden maaş tahsis olunması devlet mekanizmasına böyle bir karakter vermiştir. Osmanlı imparatorluğuna bu hâlin orta zamandan kaldığı tabiidir.

Vergi alma işinde, nevî ve miktar tayin olunurken, iki prensip ten hareket edilmektedir. Birisi İslâm hukuku, diğeri örf hukukudur. “Tekâlif-i şer’iye,, (cizye, ağnam, öşür vesaire...) İslâmî kaidelerin

⁷¹ Prof. Ö. L. Barkan, aynı eser, s. XIV.

vergileridir. "Tekâlif-i örfiye,, ise, *resm-i mücerred*, *resm-i arûs*, *resm-i bennak* vesairedir⁷².

Tekâlif-i örfiye'nin, yahut o zaman daha çok kullanılan tabiri ile, *rûsûm-ı örfiye*'nin teşekkülüne mahallî gelenekler ehemmiyetle tesir ettiklerinden dolayı, bu nevi verginin çeşitleri pek çoktur. İçlerinde imparatorluğun her tarafından alınanlar olduğu gibi, mahallî olanlar da vardır.

Şer'i vergilerin miktarlarını tayin hususunda fıkıh kitaplarına uymıya çalışılıyor. Örfî resimlerde ise, devlet işgal ettiği topraklarda kendisinden evvel yaşayan devletciliklerin kanunnamelerinde mevcut miktarları gözde tutmakta ve bâzı zaman da bunları azaltmaktadır. Bütünü kaldırdığı vergiler de görülüyor⁷³. Geçmiş devletin vergisini akçe olarak tesbit ederken, Osmanlı Devleti o eski devletin sikkesini akçe ile karşılaştırıyor ve yeni kanunnameyi kendi akçesini esas alarak koyuyordu⁷⁴.

İslâm hukukuna göre, mülkiyeti mîrînin sayılan köy topraklarını ellerinde tutan köy halkının devlete vermiye borçlu oldukları bütün *tekâlif-i şer'îye* ve *rûsûm-ı örfiye* her sancağa ait kânunnamede akçe ve mahsulün öşrü olarak inceden inceye târif ve tâyin olunmuştur. Mîrî topraklara sahip olduğundan dolayı vergi mükellefi olan kimseye kanunname dilinde "raiyyet,, adı verilmektedir. Bu vergileri almaya yetkisi olan memur da "sahib-i raiyyet,, sıfatını alıyordu. Gerek *tekâlif-i şer'îye* ve gerek *rûsûm-ı örfiyeyi* hazine hesabına toplamıyarak, devlet hizmetlisi olanlara verme âdeti Osmanlı devletini böyle teferruatlı ve uzun ömürlü kanunlar kabul etmiye sevketmiştir. Şu halde, vilâyet kanunnameleri tamamıyla vergi kanunnameleri karakterindedirler. "Cürüm ve cinayetler,, den "cerîme,, denen nakdî cezalar alınmakta olması cezâ kanunlarının

⁷² C h. Morawitz, XVII, ve XVIII. asrın şiddetli malî buhranları içinde doğan «Tekâlif-i Örfiye» ile klasik devir diyebileceğimiz XVI. ve XV. asrın kanunnamelerle tarif ve tesbit olunan «tekâlif-i örfiye» sini birbirine karıştırdığı için, bu nevi vergilere keyfi sıfatını kullanmaktadır: *Les finances de la Turquie*, p. 3.

⁷³ Meselâ Budinde Sahib-i raiyyet olanların eski geleneklerden faydalanarak almaya devam ettikleri «bid'at» lar, şikâyet üzerine 13 sefer 979 tarihli bir fermanla kaldırılmışlardır: *Müh. 12*, s. 320.

⁷⁴ Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın yayınladığı *kanunnâmelerde misaller* çoktur, meselâ s. 130, *Diyarbakir Kanunnâmesi*.

da vergi kanunnameleri arasında yer almalarını zarûri kılmıştır. Bâzı müellifler buna bakarak, Osmanlı devletinin âmme hukuku sahasında kendisine has bir hukuk yarattığını ileri sürmüşlerdir. Halbuki, bu adı geçen kanunnamelerin, reaya ile devlet münasecetlerinde ne gibi meseleleri içlerine aldıkları ve nelerin dışarda kaldığı üzerinde düşünülürse, geniş bir âmme hukuku tedvini faaliyetinin bahis mevzuu olamayacağı, bu kanunların vaz'ında hâkim olan yegâne gayenin reaya ile kendi hesabına vergi tahsil etmiye yetkili şahsın ihtilafa düşmelerini önlemek olduğu açıkça görülür. Bunu şu da isbat eder ki, vergi kanunnamelerine giren resimler tahsili hakkı memura, daha doğrusu dirlik (timar, has zeamet) sahibine verilmesi âdet olan vergilerdir⁷⁵. Tahsili hakkı devlete ait olan ve bütün reayayı ilgilendiren "Tekâlif-i divaniye," adındaki vergi nevileri kanunnâmelerde bahis mevzuu edilmiyor. Kanunların bu hususiyetlerinin, XVI. asrın sonlarından itibaren Osmanlı vergi usûlünün yeni bir şekle girmesi bakımından büyük bir önem taşıdıkları ilerdeki izahlarla anlaşılacaktır.

Bunlar gözde tutularak denebilir ki, devletin memur ile halk münasebetlerini tanzim etme gayreti, Osmanlı memleketlerinde "raiyyet ve sahib-i raiyyet," münasebetleri diyebileceğimiz ayrı bir hukuk sistemi doğurmuştur. Umumiyetle Avrupa müellifleri bunu feodal sistem karakterin de bulmakta ve bu suretle böyle bir bün-yede olan Osmanlı devletini feodal yapılı bir ortazaman devleti saymaktadırlar⁷⁶. Peşin verilen bu hükümler bizce hatalıdır ve tarihi vâkıanın esas hatlariyle tasviri bunu ortaya koyar. Onun için yukarıda söylediğimiz "*sahib-i raiyyet ve raiyyet*," münasebetleri üzerinde biraz daha durmak lâzımdır.

Mîrî toprakları işleten ve fiilen üzerinde oturan köy halkı "*raiyyet*," dir. Şehir ve kasaba halkı, köy toprağı ekseler de, gelip burada yerleşmedikçe raiyyet sayılmıyorlar. "Raiyyet," hiç bir suretle toprağı bağılı değildir, arzu ettiği zaman, istediğı yere gidip yerleşebilir; bu gibi hallerde devlete (dolayısıyla *sahib-i*

⁷⁵ Yalnız Cizye kanunnâmelerde zikrolunduğı ve miktarı dahi (bir an için) tayin edildiğı halde hep devlete ait idi.

⁷⁶ Heidborn, *Droit public et administratif de l'Empire Ottoman*, p. 142-144; ch. Moravitz, adı geçen eser, p. 3.

⁷⁶ Heidborn bu tâbiri "*seigneur du sol*" şeklinde tercüme ederek timar sahibini feodal farzediyor : s. 144.

raiyyete) vermiye mecbur tutulduğu “*Çiftbozan resmi*., toprağa bağlılığının müeyyidesi değil, toprağın boş kalmasından dolayı devletin gördüğü zararın tazminatıdır. Nitekim, bu toprak başka birisi tarafından ekilmiye başladığı andan itibaren bu tazminat da kalkar.

Raiyyet denen şahısların köy topraklarını ellerinde tutan ve fiilen bu topraklar üzerinde oturan insanlar olduğunu izahtan sonra, *sahib-i raiyyet*'in kim olduğunu da bilmek lâzımdır. Kanunnameye göre, bir köyün tımar adı altında bir dirlik addolunan vergilerine sahip olan şahıs “*sahib-i raiyyet*., dir. Şu halde, başta padişah olmak üzere, bütün has, zeamet ve tımar tasarruf eden şahsiyetler dirliklerini teşkil eden bir kaç veya bir çok köylerden ibaret bir arazinin hudutları içinde oturan ve burada toprak tasarruf eden insanların “*sahib-i raiyyeti*., oluyorlar. *Sahib-i raiyyet* boşalan (toprak sahibi evlatsız öldüğü veya üç sene müddetle tarlasını ekmediği hallerde) toprakları “tapu resmi., mukabilinde satmak selâhiyetine sahip olduğu için “*sahib-i arz*.,⁷⁷ vafını da taşımaktadır; aynı zamanda devletin topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını (köylülerin topraklarını istedikleri zaman satmamaları için) da bu son sıfatla korur. Bu izah bize iki tabir (*sahib-i raiyyet* ve *sahib-i arz*) arasındaki hukukî ifade farkını da gösteriyor.

Dirlik sahibinin (feudataire) *raiyyeti* üzerinde en küçük bir adli selâhiyeti yoktur⁷⁸. Aksine, yukarda saydığımız selâhiyetle-

⁷⁷ «Sahib-i arz» lık sıfatı dirlik sahibine bugünün tapu memurluğu selâhiyetinden fazla bir selâhiyet vermediği halde, tâbirin mânâsının tesirinde kalan Avrupa'lı müellifler bunun feodal haklardan birisi olduğunu iddia ediyorlar: Heidborn, *Droit public et administratif de l'Empire Ottoman*, p. 142.

⁷⁸ Heidborn aynı eserinde dirlik sahiplerinin tımarları dahilinde, *sahib-i arz* sıfatlarından dolayı, bir nevi adli selâhiyetleri de olduğunu yazmaktadır, s. 142 - Prof. F. Köprülü de *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı «*Fıkıh*» maddesinde aynı fikri ileri sürmüştür. Fakat her iki müellif de böyle mühim bir hükmü isbat edecek bir misal vermiyorlar; öyle sanıyoruz ki, bu gene Osmanlı Devletinin XVIII. Asırdaki idarî kozukluk sıraları hâdiselerine göre verilmiş bir hükümdür. Hakikaten bu asırda sancak ve vilâyet paşaları fiilî bir adli selâhiyet elde etmişlerdi. Bazı mühim dâvâlar kendi huzurlarında görülüyor, resmen hâkim sayılan kadılar fiilen paşaların arzularına göre hüküm veriyorlardı. Esasen XVIII. Asır artık devletin feodal bir bünye kazandığı bir devirdir ve “Âyan,, denen kimseler feodal beylerden ibaretir.

rinin icrasında bile “şer’-i şerif,,in yüksek kontrolü altındadır. Mahkemenin bu kontrolünün kolayca temini için, bütün kadılık toprakları bir çok nahiyelere ayrılmıştır. Kadının emrinde bulunan ve kendisinin tayin ettiği naipler kendisi namına bu nahiyelerin adli işlerini idare ederler ve dirlik sahipleriyle raiyyetleri arasındaki münasebetleri kontrolde tutarlar.

Timar dirliğine (bu tâbir altında bütün has, zeamet ve timarları anlamalıdır) sahip olanların idarî selâhiyetleri olup olmadığına gelince, burada vaziyet biraz karışıktır. Durumu bu bakımdan aydınlatmak için, timar dirliklerinin (sahiplerine temin ettikleri menfaat bakımından) iki kısma ayrıldıklarını bilmeye lüzum vardır :

1. “Serbest timarlar,, a (bunlar has, zeamet, dizdar ve vakıf timarları) sahip olanlar yukardaki selâhiyetlerinden başka, dirliklerini teşkil eden sâhanın âsâyişini de korumaktadırlar ve bu vazifelerini icra ettikleri esnada, kendilerine, “rüsûm-u serbestî,, adını alan ve en mühimi de “cürüm ve cinayet,, resminden ibaret olan bir gelir temin ederler. Fakat, bu dahi kadının kontrolüne ve hükmüne tâbidir. Serbest timarlılar, âsâyiş yetkisinden olarak, yalnız siyâset (idam) cezalarını infaz edemezler. Bunların “tevcih beratları,, ında serbest timarların “üilumûm rüsûm-ı şer’iye ve tekâlif-i örfiyeleriyle tevcih,, olunmuş buldukları kayıtlı bulunduğundan, kanunnamelerin raiyyete yükledikleri bütün resimler tamamıyla kendilerine aittir. Bununla beraber, devlet serbest timar raiyyeti üzerindeki en mühim haklarını gene kendisine alıkoymuştur. Bunlar, 1. adlî selâhiyet, 2. vergilerin en ağırı (III. Murad devrinden itibaren) olan tekâlî-i divaniye ve cizye, 3. siyâset (idam) cezalarının icrası, 4. istediği zaman bu dirlikleri geri alabilme hakkı (çünkü bu timarlar irsî de değildir).

İşte Osmanlı timar (fief) rejiminin, feodal idare şekillerindeki bazı esaslara benzer (daha doğrusu benzetilmeye çalışılan) hususiyetler taşıyan serbest timar nevi kısaca bundan ibarettir.

2. Serbest olmayan timarlar ikinci nev’i teşkil ederler ve umumiyetle sipahi timarlarıdır. Sipahi timarına sahip olanlar kanunnamelerin nazârî olarak kabul ettikleri “sahib-i raiyyet,, şahsiyetini haiz olmaktan hayli uzaktırlar. Çünkü, bu gibi yerlerin âsâyişini temin ve muhafaza selâhiyeti sancakbeyi ile subaşıya aittir ve bu işten hâsıl olacak gelir de sipahi, subaşı ve sancakbeyine ortak

"hâsıl,, yazılmıştır. XVI. asrın ortalarından itibaren, subaşılığın, resmî bir memuriyet olmaktan çıkarak sancakbeyinin şahsî bir hizmeti haline geldiğini ve binaenaleyh âsâyiş işinin de tamamıyla beye bırakıldığını görüyoruz. Bazan bir tımarlı sipahinin tımarını teşkil eden yerin bir çok resimlerinden birisi veya bir kaçının başka bir sipahiye "hâsıl,, yazıldığını da görüyoruz. Denebilir ki, tımarı serbest olmıyan sipahinin tımarındaki riâyyet aslâ tam olarak kendisinin değildir. Yalnız, tımarın da "serbest tımar,,dan üstün bir tarafı bazı şartlar altında irsî olmasıdır. Fakat tımarına irsen sahip olan bir sipahinin tımarını elinden almak için o kadar çok sebep vardır ki, bu irsiyet de çok vakit nazârî kalıyor⁷⁹.

Bir köyün "serbest,, veya "serbest olmayan,, tımar, yahut "mukataa,, hali daimî olamaz. Devlet istediği zaman, meselâ serbest olan has topraklarını yeniden sebest olmayan tımarlar halinde sipahilere verebildiği gibi, tımarları da birleştirerek has verebilir. Mukataalar da aynıdır; bir yeri mukataa yaptığı gibi, mukataaları da dirlik olarak verebilir.

Buraya kadar verdiğimiz malûmat ile tımar sisteminin vilâyet idare usûlü ile olan ilgisinin derecesini göstermiş olduk. Bundan sonra sancakbeyinin tımar rejimi içindeki statüsünü tesbite çalışalım:

Heidborn sancakbeylerinin başında buldukları sancakları feodal birer bey sıfatıyla idare ettiklerini söylüyor; ona göre, Osmanlı vilâyetleri birer askerî şef olan vâlilerin dirlikleri mahiyetindedir. Yani, bir köy bir sipahinin dirliği olduğu gibi, bütün bir sancak da bir beyin askerî ve idarî selâhiyetine tâbi ve vergilerini topladığı bir dirliği (fief)'dir; hattâ, yukarıda dediğimiz gibi, bazı adlı selâhiyetleri de vardır. Bunun için de Osmanlı vilâyet idare usûlü feodal bir sistem durumu gösteriyor⁸⁰.

Bir defa, sancakbeyi başında bulunduğu sancağın aslâ sahib-i raiyyeti değildir; ancak bu sancağın her hangi bir kazâsında bulunan bir veya iki nahiyedeki has topraklarının sahib-i raiyyetidir ve burasını da voyvodasına bırakmıştır. Bey esasında askerî vazî-

⁷⁹ Meselâ, umumî arazi tarihlerinde, tahrir memumuru, tımarın eski defterdekine nazaran daha çok geliri olduğunu bahane ederek veya hakikaten böyle olduğu anlaşılarak başkasına verebilir; beylerbeyi sipahinin suçunu bulunca azleder; tımarlı sipahi sefere gitmezse tımarı elinden alınır, vesair ...

⁸⁰ Heidborn, aynı eser, s. 142.

fe ile mukellef olduğu için, bu has, hizmetinin karşılığı olmak üzere, kendisinin maaşındır. Bütün sancak üzerindeki selâhiyetine gelince, bu da sadece âsâyişin temininden ibarettir. Şu halde, sancakbeyi, sivil idare bakımından, sancağa dahil kazâların müşterek jandarma ve polis şefidir; o âsâyişi temin işini bir vazife olmaktan ziyade bu işten kendisine gelecek hâsılât için yapmaktadır; meselâ bâzen, her kazâ için ayrı olan bu vazifesini (yani subaşılık işini) iltizama da verebilir. Böyle olunca, sancakbeyinin vilâyet idaresiyle hiç bir alakası kalmıyor demektir. Esasen vilâyet (yani sancak) idaresi diye Osmanlı idare sisteminde sarîh bir mefhum yoktur. İlk ve son idarî taksimat kazâdır. Her kazânın âsâyişten başka akla gelebilen bütün idaresi kadıya aittir. Sancakbeyinin iltizam suretiyle veya kendi adına yolladığı subaşı da kadının emrindedir. Her kadı, diğer kazâlarla hiç bir ilgisi olmamak üzere, "toprak kadısı,, adını aldığı gibi, subaşı da aynı mânâyı kasden "toprak subaşısı,, adını alır. Bundan başka, diğer kazâlar halkının sancakbeyinin oturduğu sancak merkezi ile (ki burası da kendi başına bir kazâdır) alâkalarının ne olduğu düşünülürse bu daha iyi anlaşılır. Yukarda tasvirini verdiğimiz üzere, her kaza toprağının timarlara taksimi ve kadının yüksek kontrolü altındaki kuruluş sistemi, reayanın devletle olan bütün münasebetlerinin bu iki müessesenin teşkil ettikleri bir idarî ahenge bağlanması demek olduğundan, bu da halk bakımından sancak idaresini lüzumsuz kılmaktadır.

Bütün, bunları düşünmesek bile, her sancak beyinin mansıbında daima muvakkat oluşu (Ocaklık üzere bey olanlar hariç) dahi tek başına Osmanlı ümerâsının feodal sıfatını haiz olmadıklarını kabule kâfi gelir. Diğer taraftan, bütün âmme haklarının nezaretçisi ve, modern idarî mefhumu göre, hükûmet merkezinin yegâne kararlı durumda idarecisi kadıdır⁸¹.

Hulâsa, devlet mîrîye ait saydığı bütün topraklar üzerinde oturan insanlara *tekâlif-i şer'îye* ve *rûsûm-ı örfiye* adını alan iki

⁸¹ Yalnız şurasını kaydetmek lâzımdır ki, Osmanlı kanunnâmelerine ve tarihî vâkıya göre çizdiğimiz bu idare plânı XVII. asrın başlarına doğru nazari kalmaya başlamış, ümera ve bîhassa onların adamları kadının kontrolünü hiç de kabul etmez olmuşlar ve reayâyı istedikleri gibi cerime ve resim ödemeye mecbur etmişlerdir. Artık bu sıra klasik Osmanlı idare ve teşkilâtının sonu sayılır.

gurup vergi koymaktadır. Bunların cinsleriyle miktarlarını kanunnamelerde tayin ve tarif etmiştir. Raiyyet adını verdiği köylü mükelleflerin verecekleri resimleri kendisi toplamıyor, hizmetindeki memurlara timar dirliği olarak veriyor. Hazineye ait mukataalar ve padişaha ait haslar dahi mültezimler, Eminler ve voyvodalarla idare olunduğlarından ve adı geçen kanunnamelere tâbi olma hususunda diğer timar dirliklerinden hiç bir farka mâlik bulunmadıklarından dolayı, bu hususta bir istisna teşkil etmezler. Reâyâ devlete borçlu olduğu vergilerin en mühim kısmını sahib-i raiyyete ödemektedir. Sahib-i raiyyetin raiyyetten alacağı vergiler kanunnamelerde miktar ve nevice tâyin ve târif olunduğu ve kadılar da bu hususa nezaret ettikleri için, sahib-i raiyyetin vergi alma selâhiyetleri bir tahsildarlıktan ileri geçmiyor. Başka idarî selâhiyetleri de olmadığı için, Osmanlı timar sistemi Avrupa feodalizmine benzetilemez.

Resimler ilk defa akçe olarak takdir olunmuşlar ve hemen hiç değiştirilmemişlerdir. Meselâ, bir altunun 35 akçeye geçtiği 1430 da resm-i bennâk 12 ve resm-i ağnam iki koyuna bir akçe idi. Bundan 170 sene sonra, yani 1600 de, bir altın 120 akçeye çıktığı ve akçenin gümüş değeri 3.4 defa azaldığı halde, bu adı geçen resimler oldukları gibi muhafaza edilmişlerdir. Bu anormal durumun sebeplerini ve neticelerini yerinde tetkik edeceğiz.

Buraya kadar bahsettiğimiz vergilerin kanunnâmelerin şümülü içinde olanlar olduğunu söyledik. Burada kaydolanması lâzım gelen diğer bir vergi nev'i de "*tekâlif-i divaniye*," dir. "*Avârız-ı divaniye*," dahi denen bu vergiler "*avarız akçesi*," "*nüzül*," "*sürsat*," "*kürekçi*," diye dört çeşit olarak görülmektedir ve XVII. asır devamınca adetleri daha da çok artmıştır. *Tekâlif-i divaniye* vergileri tamamiyle kanunnâmelerin şümülü dışında kalıyorlar. Bu vergiler hiç bir suretle şahıslara tahsis olunmazlar; iltizama dahi verilmiyorlar. Devlet bunları bizzat ve şehir-köy farkı gözetmeksizin bütün memleketten tahsil eder. Akçe olarak tayin olunmuş sâbit bir miktarları da yoktur. Her sene ihtiyacına göre alacağı miktarı fermanla tayin etmektedir. Avârız-ı divaniye, bir ferde veya mahsul, emlâk gibi servete değil, muayyen sayıda erkeklerden ibaret

bir mükellefler gurupuna salınıyordu ⁸². Ancak, bir şahsın bu vergiye tâbi olması için raiyyet evine ve tarlasına malik olması lazım gelmektedir. Şehirlerdeki oturan evlerin sahipleri de avârıza tâbi olduklarına göre, bir ev veya tarla sahibi olmak kâfi geliyordu, demektir. Bu vergileri toplamak üzere çıkarılan “*mübaşir*” lere verilen fermanlarda, her avâriz hanesine düşen verginin bu haneyi teşkil edenler arasında müsavi nisbette değil, “*âlâ*”, “*evsat*”, “*ednâ*” diye üç dereceye ayrılarak tahsil olunması hakkında kayıtlar vardır.

Kanunnâmelerde miktarı akçe olarak tayin olunmuş olmakla beraber, bu vergiler yanında mutâlaası lâzım gelen bir resim de cizyedir. Tekâlif-i şer’iyeden olan bu resim de doğrudan doğruya devlet tarafından kendisi için tahsil olunuyor ve dirlik olarak şahıslara verilmiyordu. Aynı zamanda, tekâlif-i divaniye gibi dâimâ değişmiştir; ilk kanunnâmelerde tayin olunan miktarlarına sâdik kalmadığı görülmektedir.

Şu halde bütün devlet vergilerini iki kısım olarak kabul ediyoruz. Birinci kısım vergiler umumiyetle raiyyet denen köylü mükelleflerden ve şehirlerde ticaretle alâkaları olanlardan alınır. Bunlar kanunnamelerde en ince teferruatına kadar târif ve akçe olarak tayin olunmuşlardır. Zamanla değişmemekte ve sâbit kalmaktadırlar. İkinci kısım vergiler *tekâlif-i divâniye* vergileri ile cizyeden ibarettirler. Bunları doğrudan doğruya devlet kendisi tahsil ediyor; miktarları her sene fermanlarla tayin olunuyor. Sefere çıkılırken şehirdeki esnaftan istenen “*orducular*” için toplanan masraf da bir nevi tekâlif-i divaniyedir ve bunda da miktar zamana tâbi oluyor.

2. Vergi toplama teşkilâtı

Kanunnamelerle tayin olunan vergilerin hizmet erbabına “*tımar*”, dirliği ve hazineye mukataa olarak tahsis olunduklarını söylemiş-tik. Hizmet sahiplerinin kendilerine toplayacakları resimler hususunda resmî bir vergi toplama teşkilâtı plânına uydukları hatıra

⁸² Bazı müellifler tekâlif-i divâniye denince, tekâlif-i örfiyeyi anlamışlardır; meselâ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif kavaidi*, s. 69. Bu yanlışlığın sebebi Tarihi tekâmülün bilinmemesi ve XVIII. Asra göre hüküm verilmesidir. Tekâlif-i örfiyenin tekâlif-i divaniye manasına gelmediğini izahımız gösterecektir. Ayrıca Ö. L. Barkan’ın adı geçen eserinde indeks: *rûsûm-ı örfiye* tabiri.

gelemez. Has ve zeamet sahipleri dirliklerinin başına voyvodalar yolluyorlardı. Bunlar da, hasın genişliğine göre, kendilerine tayin ettikleri subaşları yardımı ile vergileri toplamakta idiler. Serbest olmayan tımarlarda sipahi ve sancakbeyinin adamı ayrı ayrı, kendilerine "hâsıl,, yazılan vergileri almakta idiler. Resimlerin çoğu mevsimlerle ve bazen aylarla kayıtlı idi; meselâ "Mart mahsulü,, (ihtimal ağnam) bu ayda alınıyordu. Ziraî mahsül ile ilgili olanlar da "hasad,, başlaması resmen tescil olunduktan sonra alınmaya başlanıyordu.

XVI. asrın ortalarından beri, resmî hüviyetlerini kaybettiklerini ve sancak beylerinin hususî memuru haline geldiklerini söylediğimiz subaşlarının serbest olmayan topraklardan beyler için aldıkları "rüsüm-ı serbestî,, isimli resimler "cerîme,, "resm-i arus,, "yave,, "kaçgun,, "mal-ı gaib,, gibi şeylerdir ve bunlara "bâd-i havâ,, dahi deniyordu.

Dirlikler, ister serbest (has, zeamet ve bazı tımarlar) olsun ister olmasın, hepsi de "şer-i şerif,,in kontrolü altında olduğunu söylemiştik. Kadı kazası dahilinde serbest dirlik teşkil eden nahiyelere ayrı ayrı naipler yolluyarak bu vazifeyi yaptırırđ. Gerek sancakbeyinin adamları ve gerek voyvodalar âsâyîş vazifesini temin esnasında, çıkan hadiselerden "hükm-ü kadı lâhik olmadan,, cerîme alamazlardı. Daha bir çok resimlerin tahsili için de yine kadının hükmü lâzım geliyordu. Onun için naiplerin mevcudiyeti reâyânın hukukunu koruma bakımından gayet mühimdir.

Devlet hazinesine ayrılan vergilerin tahsiline ait teşkilât şöyle kurulmuştur: Merkezde hazine-i hümayûn defterdarı, vilâyetlerde vilâyet hazinesi defterdarları vardı⁸³. Meselâ Halep hazinesinde "Halep defterdarı,, Karaman hazinesinde "Karaman defterdarı,,... Devlet hazinesine ait vergileri üç gurupta toplamak mümkündür: 1. Mukataalar, 2. Pâdişah hasları, 3. Kanunnâmelerin dışında kalan tekâlif-i divaniye; bunların her üçü de ayrı teşkilâta ve tahsil usûlüne tâbi idiler.

Mukataalar: XVI. asırda henüz devletin en mühim gelirini temin eden bu vergileri vilâyet defterdarlıkları idare etmekte

⁸³ Merkezdeki defterdarlar zamanla iki üç hatta dört olduğu veya bazan eksildiği gibi vilâyetlerdeki defterdarlıkların da bazıları kaldırılarak nezarete çevrildikleri veya tekrar ihdas olundukları çok görülmektedir.

idiler. Mukataalar ya bir mültezime veriliyor veya emanet ile idare olunuyorlardı. İltizamı tutanlar zaimler, çavuşlar ve tımar erbabı idi. Kapıkulları 1559'dan itibaren sancaklarda yerleşmiye başladıklarından dolayı, bu iş, bunların, bilhassa altı bölük sipahilerinin ellerine geçmişti. Asrın sonuna doğru yahudilerin de mukataa iltizamları tuttıkları görülmekle beraber, henüz fazla değildi. Mukataa emanetle idare olunursa, her mukataaya bir emin ve bir de kâtip (kapıkullarından) tayin olunuyor ve kendilerine ulûfe veriliyordu. Vilâyet defterdarlarına bağlı olan eminler mukataalarını teşkil eden köylere veya gelir sahalarına "âmil,, denen adamlar yollamakta idiler. Âmiller hakiki tahsildarlar olup, halktan tahsilâtı veya mahsulü alanlar bunlardı. Eminlerin hesabını görmek ve topladıkları paraları teslim alarak hazineye yetiştirmek vazifesi verilen memurlara "havâle,, deniyordu. Bunların eminlerden alarak yolladıkları toplu paraya "irsâliye,, adı verilmekte idi. Teşkilâtı geniş olan mukataalara ayrıca kadılarından (ki bunlar mâzûl veya vazifeli olabilirler) mukataa müfettişleri tayin olunuyordu. Bu kadı - müfettişler eminler ve onların âmilleriyle reâyâ arasında çıkan anlaşmazlıkları hallederlerdi ⁸⁴.

Pâdişah hasları : ya voyvodalar veya mültezimler vasıtasıyla idare olunmakta idiler. Çok geniş olan ve en zengin yerlerden seçilen bu hasları tutan mültezim yahut voyvodalardan tahsil ettikleri paraları almak için gene merkezden "havâle,, olarak müteferrikalar yollanıyordu. Hass-ı hümâyûn mübaşirleri dahi denen bu memurlara "mübaşir akçesi,, olarak hâsilâtın yüzde 6 sı nisbetinde bir ücret ödeniyordu. Fakat bu, hazineye değil hassı tutan şahıs hesabına sayılırdı. İltizamı tutan voyvoda veya mültezim Kapukulu (yeniçeri veya sipahî) ise bu ücret yüzde 3 olacaktı. XVI. asrın sonlarına doğru memleket içlerinde kapıkullarının, bilhassa altı bölük halkının, nufuzları çok kuvvetlenmiş ve sayıları da ziyâde kabarmış olduğundan, pâdişah haslarının idaresi de hemen hemen

⁸⁴ Konya kadısı 1571'de yolladığı şikâyetinde âmillerin ve adamlarının halka zulmettiklerini, harman zamanı mahsulü ölçmeye gelmiyerek tahmin ile fazla öğür almak istediklerini ve razı olunmazsa kasten geç giderek zahireyi kaldırmaya müsaade etmediklerini ve bu suretle halkın harmanı geç kaldığını bildirmiş ve bunun üzerine yollanan fermanda mukataa müfettişlerinin vazifesi bir taraftan halkı emin ve âmillerin zulmünden korumak, diğer taraftan hazinenin zarar etmemesine çalışmak olduğu ihtar olunmuştur (*Müh.* 12, s. 922).

hep bunların eline geçmiş bulunuyordu. Hasları idare edenlerden "irsâliye,,lerini almaya "havâle,, giden derğâh-ı âlî müteferrikalarının yüzde 6 gelirleri bu yüzden, hemen tamamen, yüzde 3 akçeye düşmüş bulunuyordu. Müteferrikalar bu meseleyi topluca şikâyet ettiklerinde, kapıkulu olan mültezim veya eminlerin dahi yüzde 6 vermeleri için 1585 de kadılara umumî bir ferman yollandı⁸⁵.

Tekâlif-i divaniye ve cizye : bu vergiler her sene doğrudan doğruya İstanbul'dan yollanan mübaşirler ve yanlarındaki kâtipleri vasıtasıyla toplattırılıyordu. Tabii, bunlar umumiyetle kapukullarından (Sipâhilerden) seçilmekte idi. Biihassa cizye mübaşirleri ve kâtipleri mutlaka altı bölük sipâhilerinden oluyordu. Mübaşirlere mühürlü ve nişanlı defterler ve fermanlar verilerek kadılara yollanırdı. Cizye mübaşirine ve kâtibine, gene mükellefler hesabına olmak üzere, yüzde 10 akçe "*mübâşir maişeti*,, (gulâmiye) alınıyordu.

XVI. asrın sonlarına doğru tekâlif-i divaniye için "mübâşir maişeti,, dâima 30-40 akçe arasında olarak ferman olunmakta idi. Bu son nevi tekâlifin tahsilinden daha ziyade kadılar mes'ul tutuluyordu. Hele bedel yerine *kürekçi* veya *nüzül zahiresi* istenirse, kadı kendi eli ile götürüp teslim etmiye mecbur tutuluyordu.

3. Vergi sisteminin değişmesi

Para rejiminden bahsederken ana sikke olan akçenin Fâtih devrindenberi 3.4 defa küçüldüğünü, bu yüzden altunun 35 den 120 akçeye çıktığını söylemiştik. Tabii halk arasındaki altın fiyatı bu resmî rayici çok vakit tutmuyordu. Bu hâdise her şeyden evvel, yukarıda esaslarını anlattığımız vergi sistemini temelinden sarsmaya başlamıştı. Çünkü, akçenin en kıymetli zamanında tesbit olunan resimler hiç değişmiyordu. Hükûmet, her yeni arazi tahririnde, eski defterdeki kanunnâmelerde tâyin edilmiş bulunan "akçe miktarı,, resimleri aynen muhafaza etmekte büyük bir hassasiyet göstermekte idi. Bir koyun 20 akçeye satılırken alınan yarım akçe ağnam resminin, koyun 100 akçeye çıktığı zaman yine aynı kalamayacağı aşikâr iken, hükûmetin vergileri yeni rayiçe uydurmaya teşebbüs etmemesinin sebepleri ne olabilir ?

⁸⁵ Ankara Etnografya Müzesi, Ankara Ş. Sc. No. 2, s. 128.

Bazı müellifler bunu sistemin muhafazakârlığına yüklemek istiyorlar⁸⁶. Fakat böyle bir hüküm şekle bakılarak verilmektedir. Bu suale tarihten realiteye yakın bir tarzda cevap verebilmek için, hem hâdiseleri ve hem de muhafazakârlık sıfatı verilen sistemi tarihi tekâmül seyri içinde görmek şarttır.

Bir defa, yukarıda tasvirini verdiğimiz iktisadî darlık hükümet kadar ve belki ondan daha fazla halkı sarsmıştır. Daha Kanunî devrinde geçen pek çok hâdiselere bakarak diyebiliriz ki, reâyâ mevcut vergi miktarını bile ödemek hususunda müşkilât çekiyor ve itirazlarda bulunuyordu. Yunan, Sırp ve Arnavutluk taraflarında, XVI. asrın ortalarında, vergilere karşı alenî ayaklanmalar görülmekte idi. Her taraftan gelen şikâyetlerde ve vergi ihtilaf, larında hükümet hemen daima reaya lehine hareket etmek ihtiyacını duyuyordu. Bu asır devamınca yapılan bir çok umumî arazi tahrirleri esnasında, tahrir memurları ile halk arasında şiddetli ihtilâfların çıkmış olduğu vekayinamelere bile geçmiştir⁸⁷. Bu tahrirlerden hazinenin oldukça şiddetli olan para darlığını giderecek fazla gelir kaynakları elde etmeyi (yani dirliklerden ifrazlar bularak mukataalara ve padişah haslarına katmayı) düşünen ve hattâ buna büyük bir ümit bağlayan hükümetin, bütün itirazlara rağmen, dirlik (has, zeamet, tımar) sahiplerinin zararına hareket etmeyi resimleri yükseltmeye tercih etmesi de ancak vergi mükellefinin daha fazlasını kaldıramıyacağına katî surette inanılmış olduğunu gösterir. Esasen kanunnamelerin şümülû içine giren vergiler yükseltelseydi bile, bununla devlet hazinesinin ihtiyacı aslâ karşılanamazdı. Çünkü, yukarıda kaydettiğimiz, üzere, bunların büyük bir ekseriyeti dirlik sahiplerine ait bulunuyordu; hükümetin elinde mukataalar ve padişah hasları vardı. Bir taraftan masrafların gittikçe genişlemesi, diğer taraftan, mevcut iktisadî darlık gibi iki taraflı tesirle hazine-i hümayun öyle bir malî kriz içinde idi ki, devlet yalnız hass-ı hümayunların ve mukataların resimlerini hazinenin ihtiyacına göre arttırmaya kıldığı takdirde, böyle yerlerin reâyâsı bunun altından kalkamayacağı gibi, sistemin karakteri icabı, bütün "sahib-i raiyyet,, olanlar da kendilerine

⁸⁶ B. Ch. Nedkoff, *Osmanlı İmparatorluğunda cizye* (Prof. Dr. Ş. Altındağ tercümesi). Bellekten, sayı: 32, s. 619.

⁸⁷ Âlî, *Küh ul-Ahbar, Nuruosmaniye yazması*, No. 3407, yap. 304.

"hâsıl,, yazılan resimleri aynı ölçüde almayı isteyeceklerdi. Buna bir misal olmak üzere, şu hâdiseyi zikretmek kâfidir: 1596 da Çağalazâde Sinan Paşanın sadr-ı âzamlığı sırasında, yalnız mukataalara ve hass-ı hümayûnlara dahil olan yerlerin ağnam resimleri bir misli arttırılarak, her koyuna bir akçe alınmak için fermanlar çıkarılmış ve dirlik (has, zeamet, tımar, vakıf) sahiplerinin, gene "Kanun-u Kadım üzere,, iki koyuna bir akçeden fazla alamıyacakları tasrih olunmuştu⁸⁸. Böyle olduğu halde, hemen her tarafta voyvodalar, tımar sahipleri, vakıf nazırları da her koyuna bir akçe istemekte gecikmediler, bu mesele uzun bir şikâyet mevzuu oldu.

Hükûmet kanunnâmelerdeki resimleri yükseltmeye kalktıkça, bazı kalem sahipleri buna olan itirazlarını gizlememek suretiyle umumî hissiyata tercümen olmuşlardır. Meselâ, bir kanun mecmuasının sahibi, bu ağnam meselesinden bahsederken, "bu bid'at-i seyyiyeyi Sinan Paşa etmiştir cevabın âhirette vere,, demekten kendini alamamaktadır⁸⁹. Celâli karışıklığı 1603 den itibaren "büyük kaçgunluk,, adı verilecek ölçüde köylüleri yerlerinden kütle halinde oynattığı zaman, tımar ve has sahipleri gelirlerinin azalmasından bahisle, tedbir alınmasını istediklerinde, "çiftbozan resmi,, 75 den 300 akçeye çıkarılmış⁹⁰ ve bu husus kanunnâmelere işaret olunmak üzere fermanlar yollanmıştı. Buna karşı aynı itiraz yollu bir hissi ifade eden kayıt da Trabzon kanunnâmesinin kenarına konmuştur⁹¹.

Hükûmet, çok eskidenberi halkın müşkil vaziyette olduğunu, kanunnâmelerin akçe rayicine göre daima değiştirilmesi yolu tutulduğu takdirde iyi netice vermeyeceğini bilmekte idi; halktan fazla resim alan kadılar ve ümerâ ile de her zaman mücadele ediyordu. Daha Fâtih devrinde kadılara sık sık yollanan fermanlarla kanunnâmelerdeki resim miktarlarının en ince teferruatına

⁸⁸ A y a s o f y a k ü t ü p h â n e s i, yazma No. 2894, yap. 32.

⁸⁹ A y a s o f y a k ü t ü p h â n e s i, yazma No. 2894, (aynı kanunnâme).

⁹⁰ H e i d b o r n çiftbozan resmini eslında 300 akçe sanmakta ve 1603 den evvel yalnız 75 akçe olduğunu bilmemektedir. Yalnız bunda değil diğer bir çok vergilerde de ne XVI. ve ne XV. asrı bilmediğinden imparatorluğun en müşkül zamanları olan sonraki asırların (bilhassa XVIII. asır) meydana getirdikleri ağır vergi şartlarını devletin bütün tarih boyunca olan aslı vergi rejimi sanmaktadır: *Les finances Ottomans*, p. 18.

⁹¹ Prof. Ö. L. B a r k a n, *Osmanlı kanunnâmeleri*, s. 59.

kadar hatırlatılması halkın vergi verme hususundaki aczinin bir ifadesinden başka bir şey değildir. Aynen hükümet gibi para darlığı çekmete olan dirlik erbabı tarafından, birer bahane gösterilerek resimlerin arttırılması için yapılan teklifler daima reddolunuyordu. Budin beylerbeyisi Macaristan'da çiftçi halkın şehirlere göçmekte olduklarını, bundan dirlik sahiplerinin zarar etmeye başladıklarını ileri sürerek, çiftbozan resminin 75'den 150 akçeye çıkarılması için 1571 (979) de bir teklifte bulunmuş, fakat reddolunmuştu⁹².

Birinci derecede ziraî ekonomiye dayanan Osmanlı klâsik vergi sisteminin yalnız çiftçi halkı "raiyyet,, tanıdığını söylemiştik: Eğer kanunnameler akçe reyicine uydurulsaydı en çok bu zümre halkın yükü artacaktı. Halbuki başka bir bahiste tetkik olunacağı üzere ziraî ekonomi kriz geçiriyordu ve köylü perişandı.

Hülâsa, yalnız hazinenin hissettiği para ihtiyacını karşılamak mecburiyeti ile hareket ettiğini gördüğümüz hükümet, bu ihtiyacı karşılamıyan, buna mukabil, reâyâ için yeni bir felâket teşkil edecek olan böyle bir yola gidemezdi; hiç bir zaman da gitmedi. Hâdis, kendisini yalnız devlet hazinesinin masraflarını karşılayacak olan yeni bir vergi toplama formülü aramaya zorlamakta idi. Akçenin gümüş miktarı hep küçülmekte olduğu halde, altunun sâbit kıymette tutulması, "cedid akçe,, kesilirken, eski akçeden elde toplanabildiği ölçüde gümüş tasarrufu yapılması ve nihayet yukarıda dediğimiz gibi, mukataaların ve devlet hasırlarının arttırılması hep muvakkat bir zaman için para temin eden tedbirler olarak kâliyordu. 1548 sıralarında altunu 40 dan 60 akçeye çıkarma zarureti, hazineye ve bütün dirlik sahiplerine akçe miktarlı resimlerinden temin edecekleri hâsılâtın 1/3 ni kaybettiirdi; hele asrın sonunda altun 120 akçe olunca bu kayıp 2/3 olmuştu.

Kanunî'nin son zamanlarında, hazineye varidat temini için çareler arandığı sırada, arazi tahrir memurlarına ümerânın ve timar erbabının dirliklerini dikkatli yazmaları ve "ifraz,, lar bulmaları için talimat verildiği görülmektedir. Dirlik erbabının bütün şikâyetlerine rağmen, timarların ve hasırların gelirleri defterdekinden çok fazla oldukları bahanesiyle, hemen hepsinden derecelerine göre haylı "ifrazlar,, elde edildiğini, neticede "ifraz-ı cedid,, muka-

⁹² Müh. 12, s. 320 (Budın beylerbeyisine 13 Safer 979 tarihli hüküm).

taalarının ortaya çıkmasından anlıyoruz. Öyle görünüyor ki, tımar rejimine vurulan en mühim darbe bu "ifraz,, elde etme gayretinin devam edip gitmesidir⁹³. Mansıpların tevcihinden alınan harçların gittikçe yükselerek, III. Murad devrinde, resmî bir rüşvet haline gelmesi de esasında yine hazineye vâridât bulma gayretinden ileri geliyordu⁹⁴. Ayrıca, masrafları azaltma yolunda da çalışılmıştır. Meselâ, Kanunî'nin 1554'de Amasya'da aldığı bir karara dayanılarak, yüksek ulûfeli kapıkullarının çok çok tımarla çıkarılmaları suretiyle tasarruf sağlanmak gibi bir âdet yerleşmiş bulunmakta idi⁹⁵. Yine bu ulûfelerden tasarruf tedbiri olmak üzere, Erzurum ve çevrelerindeki pek çok kalelerin muhafazalarına, 5 akçelik ulûfelerine bedel olarak umumiyetle bin akçelik tımarlar verildiğini görüyoruz⁹⁶. Böyle bir hareketin dahi tımar rejiminin ziyadesiyle aleyhine olduğu meydandadır. Halbuki hakikatte hükümetin masraflarını yükseleten bir sebep de gene tımarın bozulması meselesi idi. Çünkü, tımarlı sipahiliğin zaafa düşmesi nisbetinde de devletin ulûfeli askerlerini arttırması ve ancak o suretle uzun harplere (bilhassa III. Murad devrinin İran ve Avusturya harplarına) devam etmesi zarûreti hâsıl olmuştu.

Hükümet, kanunnamelerdeki resimleri yükseltmekle, hazineye bir şey elde edemeyeceğini, bundan ancak dirlik sahiplerinin kazanmasına mukabil, reyanın ezileceğini bildiği için, saydığımız tedbirlerle de masraflarını karşılamayınca, yalnız devlete ait olduğunu ve kanunnamelerin de şümûlü dışında kaldığını söylediğimiz "tekâlif-i divaniye,, nevine dahil vergileri ve cizyeyi ele aldı ve bunları tedricen arttırmaya başladı. Şimdi bu vergilerin yükselme seyrini takip edelim: "Tekâlif-i divaniye,, yahut "avârtz-ı divaniye,, denen bu vergilerin şehirli veya köylü, tarla yahut ev sahibi olan erkek mükellefler grupundan alındığını söylemiştik. Bu grupa

⁹³ Meselâ, 1566'da Muharrir Bostan İspir, Bayburt ve Tercan kazalarından 10 yük «ifraz» bulmuş ve hass-ı hümâyûna katmıştı; Diyarbakır vilâyeti muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Tahrir memurlarına itiraz dinlememeleri için emirler veriliyordu (Müh. 5, s. 3 ve 275).

⁹⁴ Âlî buna rüşvet adını vererek III. Murad'ı tenkit ediyor; aynı yazma, yap. 504.

⁹⁵ Tımar rejiminin bozulması adındaki makalemiz: *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı: 4.

⁹⁶ Müh. 3, s. 549 (Halbuki kanun gereğince en az 3000 akçelik tımar almaları lâzımdır).

“avâriz hanesi,, deniyordu. XV. ve XVI. asırlarda bir avâriz hânesinin kaç kişiden teşkil olunduğuna dair elimizde rakkam yoktur. Ancak I. Ahmed'in tahta geçtiği sırada, yani 1603 de, bunu tesbit edebilmekteyiz, Balıkesir taraflarında, avâriz hanelerini yazarken yapılan yolsuzluklar dolayısıyla, halkın şikâyeti üzerine, bu hususta tahrir memuruna yazılan fermada, avâriz hanesinin yazılmasında tutulan ölçü hakkında malûmat verilmiştir. Buna göre, muharrire “üç bennâk ve altı mücerred bir hane hesabınca reyanın kudret ve tahammüllerine göre tahrir edesin,, diye talimat veriliyordu⁹⁷. Bundan, dokuz erkeğin bir avâriz hanesi itibar edildiğini anlıyoruz.

Yavuz Selim'in Mısır seferine hazırlandığı 1516 (28 zilhicce 921) de Edremit kadılığına salınan nüzül zahiresi 80 İstanbul mud'u ve 16 İstanbul kilesi (bir mud 20 kile ve bir İstanbul kilesi 20 okka) idi. Bu tarihte bu kazâ 1422 avâriz hanesi olduğundan, her avâriz hanesine bir İstanbul kilesinden biraz fazla un düşüyordu ki, o zamanın fiyatlarına göre 10-12 akçeyi geçmez. Nüzül zahiresini cemetmek üzere bir mübaşir yollanmıştı; kadı, bu zahireyi tahsil ettikten sonra, kendi elile götürüp Kayseri'ye teslim edecekti. Onun için, kadının yol harcı ve “mübaşir akçesi,, ile birlikte hesaplanması lâzım geleceği dolayısıyla, her hanenin vasatı 20 akçe nüzül ödemiş olacağı tabiidir⁹⁸.

Kanunî devrinin büyük masraflı harpleri ve daimî bir şekil alan deniz seferleri *tekâlif-i divanieye*'yi daha fazla bir vergi şeklinde inkişaf ettirmiştir. 1521 (928) de, sahilleri muhafaza için hazırlanan donanmaya masraf olarak, Balıkesir sancağında mevcut 9012 avâriz hanesinin her birisine 30 akçe avâriz (yani kürekci bedeli) salındığını görüyoruz. Her 13 haneden bir kişi olmak üzere, 50 *âlâtçı* ve 599 *azap* yazılarak, toplanan avâriz akçesinden kendilerine birer aylıkları (hırısırtıyana 80, müslümana 106 akçe) peşin verilecekti. Azaplara, ulûfelelerinden gayrı, “ilden,, akçe aldırarak suretiyle zulmettirilmemesi de ehemmiyetle kaydolunuyor ki, bundan, bu gibi kafilelerin yardım adı altında halkı soyma âdetinde oldukları mânâsı çıkar. Mübaşirlerin ve kadıların alacakları ücretle beraber, bu yılın kürekci bedelini, en az 40 akçe kabul etmek mümkündür. Aynı sancaktan, 1537 (Şaban 944) de istenen “kürekci ve âlâtçı,, bedeli her avâriz hanesi

⁹⁷ Topkapı Müzesi Arşivi, *Balıkesir Ş. Sc. No. 3, s. 264.*

⁹⁸ Topkapı Müzesi Arşivi, *Edremit Ş. Sc. No. 1, yap. 44.*

başına 50 akçe idi. Bu vazifeye memur olanların "hizmet,, akçelerini de buna ilâve edince, bu yıl, her hânedan 60-65 akçe tahsil edilmiş olduğu anlaşılır⁹⁹. 1564'de (Receb 972) Trabzon'un her 20 avarızhânesinden bir kürekçi istenmiş ve halk da bir kürekçiyi 22 floriye tutmuşlardı ki, bir avâriz hânesine 66 ve "hizmet,, akçesiyle birlikte, ortalama, 80 akçeden aşağı salma hesaplanamaz¹⁰⁰,

III. Murad devrinde, uzun harpler dolayısıyla, *tekâlif-i divâniye* vergileri hem artmaya ve hem de "her seneye mahsup olmak üzere,, tahsil olunmaya başlandı. Böylece avâriz vergileri de artık kanunnâmelerin şumulü içinde olan vergiler gibi her yıl ödenmesi zarûri birer "mûtad,, tekâlif haline gelmiş bulunuyordu. 1592 (1001) de Balıkesir sancağından her 20 avarızhânesi başına bir kürekçi istenmiş, halk bunun için 2700 akçe ödemişlerdi. Bu rakam 20 ye bölünürse 135 akçe düşer; buna hizmet akçesini de ilâve etmek suretiyle, bu yıl kürekçi bedelinin her avarızhânesinden, aşağı yukarı, 160 akçe tahsil edilmiş olduğunu kabul edebiliriz¹⁰¹.

1593'de (1002), 1500 avâriz hânesinden ibaret Ankara kadılığın-dan, kürekçi bedeli, her 12 hâneye bir kişi hesabı ile, 2500 akçe (ki toplamı 323.750) istenmişti. Burada bir hâneye 210 ve "hizmet,, akçeleriyle birlikte, takribî 250 akçe düştüğü hesaplanabilir¹⁰². Bir sene sonra Balıkesir sancağında da, halkın, aynı masrafla, 15 haneye bir kürekçi tuttıkları görüyor.

XVII. asrın başlarına kadar, bir sancaktan, yerinde adletlerini saydığımız tekâlif-i divaniye vergilerinin hepsinin de istendiğine veya içlerinden birisinin, meselâ kürekçi akçesinin her sene tahsil olduğuna dair bilgi tesbit edemedik, Fakat bu asrın başından itibaren, artık her *tekâlif-i divâniye* nevinin senede bir defa alındığını ve giderek aynı yıl içinde dört nevinin birden toplandığını görüyoruz. *Tekâlif-i divâniye*'nin halk için ne müthiş bir vergi haline geldiğini anlamak için, yalnız kürekçi bedelinin 360 ve buna

⁹⁹ Topkapı Müzesi Arşivi, *Edremit Ş. Sc. No. 2* yap. 113 (22 Cemaziyülevvel 944 tarihli hüküm); se. No. 9. yap. ? (Gurrei Şaban 944 tarihli hüküm).

¹⁰⁰ Topkapı Müz. Arş., *Trabzon Ş. Sc. No. 4*, ? (Receb 972 tarihli hüküm).

¹⁰¹ Topkapı Müz. Arş., *Balıkesir Ş. Sc. No. 2*, s. 109.

¹⁰² *Ankara Ş. Sc. No. 5* s. 275.

ait mübaşir ücretinin 40 akçe istendiğini kaydetmek kâfidir. Buna kadının ve diğer alâkalı hizmet erbabının "hizmet akçelerini," de katmak suretiyle, artık kürekci bedelinin her avâız hanesinden, yılda ortalama, 500 akçe alındığını tahmin etmekte hatâ etmiş olmayız. Aynı sıralarda "sürsat," zahiresi yerine, 300 akçe "bedel-i mekkârî," isteniyordu. Bunun da hizmet akçesi ile 400 olacağı tabiidir. Ayrıca *bedel-i nüzül* de her sene isteniyordu ve miktarı da kürekci bedeli kadardı. Görülüyor ki, yalnız kürekci bedeli, yüz sene evveline nazaran, tam 25 misli artmış bulunmakta idi. Artık reayanın devlete ödemeye mecbur olduğu vergilerin en mühim-i ve ağır olanı "*tekâlif-i divaniye*,"ler idi. XVII. asır devâmınca, her haneden yılda, takriben, 2000 akçe alındığı görülüyor ki, bu dokuz mükellef şahsa taksim edilirse 222 akçe çıkar. Şu halde bir evde, bir baba ile bir oğul olarak, iki mükellef bulunduğunu farzedelim; böyle bir ev yılda, aşağı yukarı, 450-500 akçe *tekâlif-i divaniye* ödiyecekti.

Kanunnamelerde miktarı tesbit edilmiş olmasına rağmen, devirden devre değişen ekonomik şartlara göre ayarlanması ve aynı zamanda dirlik erbabına "hâsıl," kayıt olunmuyarak, hemen dâimâ devlet hazinesi namına tahsil edilmiş bulunması itibarile, *tekâlif-i divaniye* vergileri yanında mütalâa olunmasını zaruri gördüğümüz "cizye," vergisinin klasik devirdeki inkişafı üzerinde de biraz durmak istiyoruz. Çünkü, bu vergi hıristiyan reayayı ilgilendirdiğinden dolayı Avrupalı müellifler tarafından hususî bir dikkat mevzuu olmuştur. Fakat itiraf etmek lâzımdır ki, Osmanlı teşkilât ve maliyesinin bir çok meseleleri gibi, bunun da XVII. asırdan evvelki durumu hemen hiç bilinmiyor. Heidborn ve hattâ en yeni müellifler Osmanlı İmparatorluğunda dahi cizyenin şeriat esaslarına göre alınmış olduğunu iddia ediyorlar¹⁰³. Bize verdikleri tarihî misaller hep XVII. asra, hem de umumiyetle bu asrın sonlarına ait olanlardır. Şüphesiz evvelki üç asırda da vaziyetin aynı olacağını farzetmek büyük bir hatadır. Şimdi, cizyenin 1610 yılından evvelki tarihî seyrini tesbit etmek suretiyle, Avrupalı müelliflerin, Osmanlı devletinin en dar ve sıkışık zamanında, diğer bütün vergiler gibi, reayanın zor tahammül edebileceği bir seviyeye çıkardığı cizye miktarına

¹⁰³ Heidborn, *Les finances Ottomans*, p. 23; B. Ch. Nedkoff, aynı makale, s. 621; C. H. Becker, *İslam Ansiklopedisi*, Cizye maddesi.

bakarak, hıristiyan tebaanın daima ezilegeldiği yolundaki fikirlerinin yanlış olduğunu göstereceğiz.

Bizce bilinen en eski cizye miktarı, II. Bayezit zamanındaki Kayseri kanunnamesinde (1500 - 906 tarihli) 26 akçe olarak geçmektedir. Fakat Yavuz Selim Suriye'yi zaptettiğinde, bu taraflardaki hıristiyanlar için koyduğu cizye vergisi 20 akçeden ibarettir¹⁰⁴. XV. asırdan gerilere doğru gidildikçe, bu miktarın daha da az olacağını kabul etmek lâzımdır. Çünkü gümüşün çok az ve o nisbette kıymetli olduğunu söylediğimiz o devirde, bu kadarı bile ödemek reaya için zor olurdu.

Kanunî tahta geçtiğinden itibaren, her cülûsta cizyelere 5 akçe ilâve yapılmasının bir teamül halinde devam ettiğini görüyoruz. Ancak, daha evvelki cülûslarda böyle bir şeyin mevcudiyeti belli değildir. Hakikaten, 1420 den sonra, cizyeler 25 akçe olarak tahsil olunmaya başlanmıştır. Macaristan fetholunduğu zaman, buralara ilk konan cizyenin 50 akçe (100 penez) olduğunu görmekteyiz. Yalnız, bunun halk için yeni bir vergi değil, kıralarına evvelce yılda verdikleri bir resimden (flori resmi) ibaret olduğu kanunnamelerde kaydolunuyor¹⁰⁵. Bu hususta, Anadolu ve Rumeli'ye nazaran, Macaristan'da ölçünün, hemen iki misli denecek kadar yüksek tutulmasının sebebi, buralarda "âvârız," ve "kürekci," akcelerinin alınmayışı olduğunda şüphe yoktur. Aynı zamanda, bu çevrelerdeki halkın refahlarının, ana memleket halkınıninkine göre daha fazla olduğu da gözde tutulmuş olsa gerektir¹⁰⁶. Diğer taraftan, Macaristan'da cizyenin, şahıs başına değil de hane başına alınması halk lehine bir hafiflik ifade etmektedir. Çünkü, bir evde kaç erkek olursa olsun, yalnız bir kişilik cizye vereceklerdi.

1545 'den itibaren cizyelerin arttırıldığı görülmektedir. Adana sancağında, Yavuz devrinden kalma 20 akçelik cizyelerin, birden bire, 48 akçeye çıkarıldığını görüyoruz. Bu suretle, her bir hıristiyan erkeğinden şer'i miktarın en azı olan (edna) 12 dirhemlik bir

¹⁰⁴ Ö. L. Barkan, *Kanunnâmeler*, s. 56, 200, 204.

¹⁰⁵ Ö. L. Barkan, *Kanunnâmeler*, s. 318 ve 322.

¹⁰⁶ Meselâ Pojaga beyi bu hususları hatırlatarak vaktiyle kıralın sefer açarken aldığı sefer florisinin Anadolu ve Rumeli'deki Avârız tekâlifine muadil olmak üzere alınmasını teklif etmiş, fakat halk arzu etmedikçe bunun iyi olacağı kendisine bildirilmişti: Prof. Ö. L. Barkan, aynı eser, s. 303.

cizye alınmasına karar merilmiş demektir. Kanunî devrinde 25 akçeye çıkarıldığıın söylediğimiz Anadolu ve Rumeli'nin cizyesi II. Selim'in cülûsu ile 5, III. Murad'ın cülûsu ile 5 ve bu son hükümdar zamanında, bunun dahi şer'îye nazaran çok az olduğu kaydile, yeniden 5 akçe ilâvesiyle, 40 akçe olarak kararlaştırılmıştır. Aynı müddet zarfında, Macaristan'daki cizyeler 66 akçeye yükselmiş bulunmakta idi ¹⁰⁷. Hülâsa, Rumeli ve Anadolu'dan ibaret ana memlekette, hıristiyanlardan alınan baş vergisini Yavuz devrinde 20, Kanunî devrinde 25, II. Selim devrinde 30, ve III. Murad devrinde 40 akçe olarak görmekteyiz. Bunu şer'î kaidenin ölçüsü olan gümüş dirhem ile ifade edersek, Yavuz zamanında ortalama 4 dirhemden başlayarak, III. Murad'ın ilk senelerinde 8 dirhem gümüş diye kabul etmek lâzımdır. Görülüyor ki, bu rakkam şer'î miktarın en azından, yani en fakir mükellefinden alınan 12 dirhemden bile $\frac{1}{3}$ kadar nokсандır. Yalnız, bu miktara, cizye hânedan alınıyorsa hane başına, şahıstan alınıyorsa şahıs başına, 3 akçe daha ilâve etmelidir; bu, biri cizye eminine, birisi kâtibe ve birisi de, "tefavüt-i hasene," adı ile hazineye ait olan bir zamdan ibarettir.

1578 'de İran ve 1591 'de Avusturya harplerinin başlaması, bu arada akçedeki gümüş miktarının yeniden yarıya yakın bir ölçüde azaltılması ve devletin malî bakımdan mütemediyen müşkül vaziyete girmesi gibi sebeplerle, cizyenin de, *tekâlif-i divaniye*'ye benzer bir tarzda (o kadar fazla olmamakla beraber), arttığını görüyoruz. 1592 'de Anadolu'ya yollanan bir fermanda, "hâlen memâlik-i mahrûse,, den alınan cizyelerin şer'î olmayıp daha noksan olduğu. hakikatte 10 bin dirhem gümüş ve daha yukarısına iktidarı olanlardan 48 dirhem, yani $(8 \times 48) = 384$ akçe; 200 den on bin dirheme kadar iktidarı olanlardan 24 dirhem, yani $(8 \times 24) = 191$ akçe; varlığı daha aşağı olup da çalışmaya ve kazanmaya kudreti olanlardan 12 dirhem, yani $(8 \times 12) = 96$ akçe almak şer'e muvafık ve fetva ile de teyid olunduğu, "lâkin reayanın üzerlerinde *tekâlif-i örfiye*'den bilâ ücret nice hizmet olmakla haraçları dahi bu makule alınır ise tabammül edemeyip reayaya zulüm olunacağı fehm olunmağın,, her bir "zimmî,, nin asıl cizyesi üzerine "alesseviye,,

¹⁰⁷ Macaristan gibi Arap memleketlerinde de cizyenin fazla alındığı (meselâ Musul'da 46 ve Safed'de 80) görülüyor. Bu da gene avârız alınmaması ile ilgilidir.

otuz akçe zam olunması ve "bedel-i hamr,, resminin 15 akçe halinde cizye ile birleştirilmesi bildirilmiş idi ¹⁰⁸.

Görülüyor ki, asıl cizye 70 akçeye çıkarılmış, tahsildarlar (emin ve mültezimler) tarafından halkın soyulmasına vesile olan şarap resmi de bununla birleştirilmek suretiyle, ikisi 85 akçe olarak tesbit olunmuş bulunmakta idi ¹⁰⁹. Bunu *tefavüt-i hasene* (altun ve kuruşu resmi akçe değerinden 2 noksanına hesaplamak suretiyle hazineye kazandırılan akçe miktarı), gulâmiye (emin ve kâtibe alınan ücret) ve kadının alacağı hüccet akçesi ile birlikte 100 akçe hesaplamak lâzımdır.

III. Mehmed'in tahta çıkmasından sonra, cizyenin 140 akçe olduğunu görüyoruz. Bu cülûsda da, gelenek olarak, 5 akçe artmış olacağını bilmekle beraber, diğer 35 akçenin nasıl zammolunduğu belli değildir. Yalnız, burada kaydı lâzım gelen başka bir nokta, şarap resmi, 15 akçe olarak, cizye vergisi içerisine alındığı halde, bu padişah devrinde yeniden "bedel-i hamr,, ihdas olunduğunun görünmesidir. Diğer taraftan, bütün dirlik erbabını (has, zemet, timar, vakıf) ilgilendiren ve kanunnâmelerde ilk mühim değişiklik olan, daha doğrusu bu mevzuatı ihlâl mahiyetinde olarak görülen diğer bir hal, "resm-i ağnam,,ların timer defterlerinin "hâsıl,, maddelerinden silinerek, cizye ve *tekâlif-i divaniye* vergileri gibi devlet hazinesine alınmasıdır. Fakat, şimdilik bunun tam tarihini, ne suretle yapıldığını ve tatbik edilip edilmediğini bilmiyoruz.

Bu sıralarda gerek dirlik sahipleri veya voyvodaları, gerek mültezim, emin vesair devlet hazinesi nâmına hareket eden tahsildarlar vergileri halktan kanunfsine nazaran bir kaç misli alıyorlardı. Celâli karışıklıkları dolayısıyla, Anadolu'da ve hattâ Rume- li'de nüfuzu son derece azalmış olan hükümet de bunlara bir şey yapamamakta idi. I. Ahmed tahta geçtiği zaman, vergi bahsinde mühim islâhat hareketlerine girişti. Bunlar meyanında cizyeler de vardı. 1 Haziran 1604 (3 Muharrem 1013)'de neşrolunan bir fermana göre, yukarıda 140 akçe olarak tesbit ettiğimiz cizye, cizye emimleri tarafından dörder ve beşer yüz akçe olarak alınmakta,

¹⁰⁸ *Ankara Ş. Sc. No. 4, s. 250 ve 251.*

¹⁰⁹ Nedense Hıristiyan Çingenelelden bunun iki misline yakın (150) akçe cizye istenmektedir ve bunun da masraflarıyla beraber 200 akçe ettiği görülüyor (Topkapı Müz. Arşivi, *Balıkesir Ş. Sc. No. 2, s. 116 ve 181*). Biz bunun sebebini Çingenelelerin avârız tekâlifine iştirak etmemelerinde buluyoruz.

ölenler defterden silinmiyerek senelerce onlar için de cizye talep edilmekte idi. Bu yolsuzluk cizye mükellefi reayayı yerlerinden oynatmıştı¹¹⁰. “Resm-i ağnam,, cemi’ne memur olanlar da, fermana muhalif, her bir koyundan beşer ve altışar akçe aldıkları gibi, senelerdenberi koyun sahibi bulunmayan reayadan da “senin üzerinde defterde koyun vardır deyu,, mevcut olmayan koyun için resm-i ağnam talep etmeleri neticesi olarak, reaya koyun beslemekten vaz geçmişler ve koyun cinsi yok mertebesine düşmüştü. Hem reayayı zulümden kurtarmak ve hem de koyun beslemeyi teşvik etmek için, yalnız hıristıyan reayânın ağnam resmi büsbütün kaldırıldı. Buna mukabil, 140 akçeden ibaret olan cizyelerine, 26 akçe ağnam bedeli ve 100 koyuna 20 akça hesabı üzere olan gülâmiye (hazinenin sipahilere vereceği tazminat) bedeli 4 akçe ki, ikisinin toplamı olan 30 akçe zam olundu. Böylece 170 akçe tutan yekûna I. Ahmed’in cülûsu dolayısıyla 5 akça ve sipahilerin cizye eminliklerine son verilmesi dolayısıyla de onlara ödenecek tazminat için 10 akçe gulâmiye dahi ilâve olundu. Bu suretle 185 akçe tutan cizye, yukarda sonradan gene ihdas olduğunu söylediğimiz “bedel-i hamr,, olan 15 akçe ile birleştirilerek böylece bir kaç “resim,,den ibaret 200 akçelik oldukça ağır bir vergi ortaya çıktı. Şarap resminin cizye ile birleştirilmesinde mucip sebep eminlerin ve âmillerin yanlarında bir sürü levendat ile hıristıyan halkı soymaya vesile bulmaları gösteriliyor.

Şüphesiz ki, bu üç verginin (cizye, şarap resmi, ağnam resmi) birleştirilmesi hıristıyan reayâ için büyük bir vergi islâhatı idi. Çünkü, o zaman halkın mühim bir kazanç ve geçim vasıtası olan koyunların vergiden muaf olmaları, bağlarının da aynı suretle şarap resminden kurtulması halk için büyük bir ferahlık olmuştu. Bu vesile ile neşrolunan fermanda, artık ağnam resmi cem’inin kalkmış olduğu, bir zimmî ne kadar bin koyuna malik olursa

¹¹⁰ Reayânın yerlerinden oynamalarının sırf cizyenin iki mislinden fazla alınması neticesi olduğu yolunda fermanda görülen bu ifade mübalağalıdır. Çünkü, bu sırada yalnız hıristıyan değil müslüman ahali de tamamen denecek bir ölçüde yerlerini terketmiş bulunmakta idiler ve bu hal Celâlî hareketlerinin misli görülmedik derecede felâketli bir karışıklıklık mahiyetini almalarına sebep olmuştu.

olsun, yalnız cizyesine zam olunan 26 akçeyi vereceği ve kendinden buna dair başka hiçbir şey istenmeyeceği bildirilmekte idi¹¹¹.

Müslüman reâyanın resm-i ağnamlarına gelince, her koyundan bir akçe¹¹² resim, her üç yüz koyundan beş akçe (resm-i ağıl), her yüz koyundan 20 akça "kullara (yani altı bölük sipahilerine) hazine-i âmireden teslim olunan gülâmiye için,, karşılık alınması ve "bilcümle hesab-ı merkum üzere yüz koyunda resm-i mîrf ve resm-i ağıl ve gulâmiye cümle yüz yirmi iki akça olur bundan ziyade bir akçe ve bir habbe,, alınmaması karar altına alınmıştı¹¹³.

Görülüyor ki, Osmanlı devleti, kuruluşundan XVI. asrın sonuna kadar, cizye alma hususunda şer'î kaideye değil, devrin, iktisadî şartlarına göre hareket etmiş ve reayanın kaldırabileceği miktarda bir "cizye resmi,, nizamı kabul etmiştir. Esasen, yukarda izah ettiğimiz üzere, başka türlü de olamazdı; gündeliğin 1-2 akçe olduğu, buğdayın kilesi 2-3 akçeye satıldığı, bir koyunun 14-15 akçeyi zor ettiği bir devirde, 48 veya 24 dirhem değil, en aşağı miktar olan 12 dirhem gümüş bile (ki ortalama 40 akçeye çıkar) cizye mükellefi için çok ağır gelirdi. Devlet bu meselede islâmî kaideyi ancak XVII. asrın başlarında hatırlamaya başlamıştır. Fakat, fermanlardaki ifadeye ve bu sıralardaki alınan miktarlara bakılırsa görülecektir ki, bu da, gene şer'î cizye kaidesine uymak için değil, arttırmak zorunda kaldığı vergi miktarını haklı göstermek için meşrû bir mesnede lüzum hissetmesinden dolayıdır.

Devlet, bütün memleket sathından kendi hazinesi namına toplattığı bu vergiler için yolladığı "mübaşir,,lere, halktan para kabul ederken altın, kâmil kuruş, esedî kuruş, şahî gibi büyük kıymetli sikkeller istemelerini, ancak, bunlar bulunamadığı hallerde, akçe getirirlerse tam vezinli ve hâlis olmasına dikkat etmelerini emrediyordu. Altın ve kuruşlar resmî rayiçten 2 akçe noksanına alınacaklardı; şahî'de bu fark yarım akçe idi. Bu suretle, altın 120 yerine 118, kâmil kuruş 80 yerine 78, arslanlı (esedî) kuruş 70 yerine 68, şahî 7,5 yerine 7 akçe hesaplanacaktı.

¹¹¹ Bursa Ş. Sc. No. B 20/209, yap. 162.

¹¹² Bilindiği üzere, resm-i ağnam dirlik erbabına yazılan «hasıl» lar arasında iken ancak 2 koyuna bir akçe alınıyordu; yalnız mîrfi haslar ve mukataalarda koyun başına bir akçe alınması 1596 da kabul olunmuştu.

¹¹³ Bursa Ş. Sc. No. B 20/209 yap. 176.

Hazine lehine olan bu farka "*tefavüt-i hasene*," deniyordu. Altın ve kuruş 60 ve 40 akça ettikleri zamanlar, *tefavüt-i hasene*'ler de birer akçe idi.

Meselâ, her avâız hanesinden 360 akçe kürekçi bedeli istendiğinde, halk bunu altın ile ödemek isterse, vereceği 3 altın 2 şer akça noksan hesaplanacağı için, 354 edecek ve daha, 6 akçe *tefavüt-i hasene* farkı verecekti. Bu, kâmil kuruşta 9, esedî kuruşta 10, şahî'de 24 akçe idi.

Bu şartlar altında, nazârî olarak, halk, bu fazlalıktan kurtulmak için, akçe vermeyi tercih edeceklerdi; fakat akçenin kararsızlığı, "*kesad*," hadisesi gibi sebeplerle hâlts akçe tedarik etmek daha zordu. Onun için bu vergiler umumiyetle altın ve kuruşlarla ödenmekte, fakat bunlar da ancak resmî rayiçten fazlasına bulunabilmekte idiler. Bu bakımlardan da *tekâlif-i divaniye* ve cizyeler halkı eziyordu. Kanunnâmelerle tayin olunan "*resimler*," ister, mîrî haslar ve mukataalar dolayısıyla, devlete ve ister dirlik sahiplerine ait olsunlar, katiyen tafavüt-ü hasene ile hesaplanmalarına müsaade olunmuyordu.

Akçenin gümüş değeri seneden seneye düştükçe, kanunnamelerde miktarları tesbit edilmiş bulunan *rûsûm-ı örfiye* ve *tekâlif-i şer'îye* vergileri hep azalmakta idiler. Devlet, yukarda safhalarını anlattığımız üzere, kendisine ait vergileri her yıl ihtiyacına göre arttırmak suretiyle yakasını akçeye tâbi olmaktan kurtarmıştı. Elleri böyle bir imkân olmayan dirlik erbabı (tımâr, has, zeamet sahipleri ve vakıf müesseseleri) yeni duruma nasıl ayak uydurdular, buna da kısaca işaret etmek icabeder. Bunun için, evvelâ dirlik sahiplerinin zararları hakkında bir fikir edinmek üzere şu misal kâfidir: meselâ, Fâtih devrinde yıllık tahsisatı bir milyon akçe olan bir beylerbeyinin altın cinsinden geliri, bir altın 40 akçeye olduğu zaman, 25.000 filori altın idi. Bu III. Murad devrinde 8333'e düştü. Doğrudan doğruya mahsul olarak alınan vergiler (öşür) bir dereceye kadar zamana uymakla beraber, ayrıca safhalarını izah edeceğimiz üzere, zirâî istihsalde meydana gelen gerileme, daha doğrusu şiddetli ve uzun bir zirâî ekonomi krizinin ortaya çıkması bu cihetten de tımâr sahiplerinin zararlarına sebep oldu. İstanbul'da oturan rical temin ettikleri iltimaslarla haslarını arttırdılar; kapılarındaki adamlarını tımarlı sipahi gibi göstererek, onlar nâmına da bir sürü dirlik ele geçirdiler; zarar-

larını ancak bu suretle telâfi ettiler. Sancaklarda ve vilâyetlerde vazifede bulunan ümerâ kuvvete dayanarak, resimleri kanunî miktarlarından bir kaç misli istediklerinden başka, ağır cerimeler de almaya başladılar. Ayrıca, devlet hazinesinin tekâlif-i divaniyesine muadil olmak üzere, "sekban akçesi," "selâmiye," "devir akçesi," vesair... ihtimal mâzidenberi azçok devam ettirilen bir takım "bid'at," leri yeniden canlandırdılar¹¹⁴. Bunlar da, onlar gibi, avârız hanelerinden alınıyordu. Ümerânın kanunsuz aldıkları bu salmalara önceleri, "tekâlif-i şakka," adını veren hükümet buna mâni olmak için büyük gayretler sarfettiyse de, bir kaç yüz kişi yerine, maiyyetlerinde kendi hesaplarına besledikleri binlerce sekbanlar ile sefere giden ümera sınıfının bu hareketini müsâmaha ile karşılamak zaruretini duydu. Nihayet, gittikçe "âdet," telâkki ederek salmalara resmen müsaade etti ki, bu XVII. asırdan itibaren görülmektedir. Hattâ bu asrın sonlarına doğru "tekâlif-i şakka," tâbiri kullanıldı ve meşru sayıldı. Yalnız, bu devir mevzuumuzun sınırı dışında kaldığı için, bu mühim meseleyi burada bırakıyoruz.

Bunlar bize anlatmaktadır ki, reyanın tahammül edemiyeğini düşünerek, kanunnamelerde yapılması teklif olunan her türlü tâdilâtı daima reddetmiş olan hükümet, nihayet, tarihî zaruretlerin yarattığı netice karşısında boyun eğdi; kanunnamelerin dışında tekâmül ettiğini izah ettiğimiz yeni vergi sisteminin sağladığı haklardan, bu suretle ümerâ dahi istifade etmek yolunu buldular ve kendilerini kurtardılar. Tımar dirliği (ki bunlar tımarlı sipahiler, zaimler, çavuşlar ve kale erlerine ait tımarlardır) ile vakıf müesseselerine gelince, onlar akçe düştükçe fakirleşmekte ve yarı ölü hale gelmekte idiler. Yalnız oşrûn akçe ile bir alâkası olmadığı için, ancak bu vergi sayesinde ömürlerini devam ettirebiliyorlardı.

Hülâsa, III. Murad'ın son zamanlarından itibaren, artık Osmanlı imparatorluğunda kanunnamelere ve sâbit kalma esasına dayanan vergi sisteminin ve bu sisteme dayanan müesseselerin (bilhassa tımar müessesesinin) muattal hale geldiklerini, buna mukabil, dâimâ

¹¹⁴ Hakikaten mâzide, hattâ Osmanlılardan evvel, bu türlü vergilerin mevcut olduklarını kanunnâmeler göstermektedir; Celâli karışıklıklarının gelişme devri olan XVI. asrın ortalarından sonraki yarım asırdan fazla bir devrede ümerânın ve adamlarının kanun dışında aldıkları bir çok salmaların isimleriyle Osmanlı Kanunnâmelerinin «merfû» addettikleri eskilerinin isimleri arasında o kadar bir benzerlik var ki, yenilerinin eskilerin bir devamı olduklarını kabul etmek icab ediyor. Meselâ şu kanunnâmeler: Ö. L. B a r k a n, *Kanunnâmeler*, s. 128.

zamana ve rayice uyma kabiliyeti gösteren yeni bir vergi sisteminin kurulmuş olduğunu kaydedebiliriz. Şimdi bu iki usûl arasında kısa bir mukayese yapalım.

1. Kanunnâmelere dayanan eski usûlde "*raiyyet*," adını taşıyan kimse köydeki ziraî faaliyeti içinde vergi mükellefi olarak anılıyordu. *Tekâlif-i şer'îye* ve *rûsûm-ı örfiye* diye iki grupta toplanan vergilerden nakid olarak tahsili icabedenler "akçe," olarak tesbit olunmuştu ve değişmezdi. Yalnız mahsûl ve madde olarak alınanlar (meselâ öşür) ile yüzde hesabı ile toplananlar (gümrük) zamanın rayicine uyabilmekte idi. Mirîye ait sayılan toprak vergi konmasında esas tutuluyor, insan tâli derecede kalıyordu, *Tekâlif-i divaniye*'nin inkişafından meydana gelen yeni vergi sisteminde ise, şehir ve köy farkı gözetilmeksizin, evi ve tarlası olan her erkek, mükellef olarak kabul olunmakta idi. Evli ve bekâr olanlardan bir nisbet dahilinde teşkil edilen "avâız hanesi," adındaki mükellefler grubu, kendi aralarında *âlâ*, *evsat*, *edna* derecelerine ayrılarak vergiye iştirak ediyorlardı.

2. Eski sistem, şehrin yalnız ticarî faaliyetini şümûlüne almıştı; yâni, şehirli ticaret hayatına iştiraki ve pazarlarla olan alâkası ölçüsünde "resim," ödemekte idi. Han, hamam, ev dükkân gibi emlâki olan veya sadece şehirde mahallede oturan kimseler hemen vergiye iştirak etmiyorlardı. Yeni vergi sistemi ise, ev sahibi olanları hesaba kattığından, mahallelerde oturan halk tabakası esaslı sûrette vergi vermelerine mukabil, ticaret sahipleri bundan muaf idiler; aynı zamanda, bu yeni usûlde coğrafi şartlar da gözde tutulmuyordu. Meselâ, Kırşehir'deki bir mükellef ile Bursa'daki aynı vergiyi vereceklerdi. Netice itibariyle, hususiyetlerini saydığımız eski vergi sisteminin "akçe," ile beraber meflûc hale gelmesi, onun yerine esasî tekâlif-i divaniye olan ve doğma tarzı da geleneğe dayanan yeni bir sistemin kaim olması Osmanlı tarihinde her cihetten büyük bir hâdisedir. Bu hususta daha dikkatli ve esaslı tetkikler yapmak malî ve iktisadî sahada vukufu olanlara düşer. Yalnız, biz bu bahsi tamamlayacak olan "ziraî ekonomide kriz," meselesini de izah etmek suretiyle, baştanberi anlattığımız bu birbirine zincirleme ekonomik hâdiselerin Osmanlı devletinin sosyal bünyesindeki tesirlerini ve bu yeni vergi sisteminin doğuşu ile ilgili bir çok sosyal değişiklikleri daha iyi anlatmış olacağız ¹¹⁵.

¹¹⁵ « C. Ziraî ekonomikte kriz » umumî başlığı altında bu makalemizin son kısmını teşkil eden daha üç bahis vardır. Bunlar da Belleter'in önümüzdeki sayılarından birisinde çıkacaktır.

İ N D E K S

A

Abbasi İmparatorluğu, 497.
Abdurrahman Vefik, 537,
538, 546.
Ağnam, 538, 551, 560.
Ahi, 498.
Ahmed I., 515, 516, 518, 554, 559,
560.
Ahmed Tevhit, 515.
Akçe, 503, 504, 515-521, 523-526,
529-538, 545, 546, 549, 551-594.
Alaşehir, 499.
Âlâtçı, 554.
Âli, 548, 560.
Altın (Flori), 512-521, 530, 532,
535, 536, 545, 549, 552, 559,
561, 562.
Altındağ (Şinasi), 537.
Amasya, 505, 534, 553.
Amerika, 508.
Âmil, 548, 560.
Anadolu, 497, 498, 500-507, 509,
512, 531, 532, 534, 536-539.
Anadolu Beylikleri, 599,
506, 515.
Anadolu Selçukluları, 498.
Ankara, 500, 503, 504, 509, 514,
531, 534, 535.
Arap, 509, 529, 558.
Arnavutluk, 512, 550.
Asya, 598.
Âşık Paşazâde, 500, 503-505.
Avâriz, 523, 525, 555, 557-559.
Avâriz akçesi, 545, 554.
Avâriz-ı divâniye, 545, 553.
Avâriz hânesi, 554-556, 562-
564.
Avrupa, 497, 501-503, 506-509,
511-514, 528, 530, 531, 534,
536, 540.

Avusturya, 503, 507, 508, 553,
558.
Âyan, 541.
Aydın, 527.
Azap, 554.

B

Bâd-i havâ, 547.
Bağdat, 512.
Balıkesir, 554, 555.
Balkan, 497, 500, 503, 505-508.
Barkan (Ö. L.), 530, 537-539,
546, 551, 557, 563.
Batum, 513.
Bayburt, 553.
Bayezid I. (Yıldırım), 504, 511.
Bayezid II. 517, 519, 557.
Becker (C. H.), 556.
Bedeli hamr, 559, 560.
Bedeli mekkârî, 556.
Bedeli nüzül, 556.
Bélin, 516, 523.
Bergama, 511.
Biga, 527.
Bilecik, 499.
Bizans, 497-504, 506, 507.
Bolu, 504, 529.
Bostan (Muharrir) 553.
Budin, 552.
Bulgaristan, 500.
Bursa, 499, 507, 508, 512, 517,
518, 527, 530, 532, 564.

C

Cedit akçe, 517, 520, 524, 552.
Celâli isyanları, 531, 532,
534-536, 551, 559, 560, 563.

Ceneviz, 503, 511.
 Cerime, 539, 547, 563,
 Cizye, 516, 524, 538, 540, 542,
 546, 549, 553, 556-562.
 Cürüm ve cinayet, 542.

Ç

Çağalazâde Sinan Paşa,
 551.
 Çiftbozan resmi, 541, 551,
 552.
 Çingene, 559.

D

Devir akçesi, 563.
 Dirhem, 514, 515, 517, 529.
 Dirlik, 540-543, 547, 550, 552, 553,
 559, 562.
 D'Ohsson, 537.
 Dubrovnik (Ragüza), 514.

E

Edirne, 497, 500, 507, 509, 512,
 525.
 Edremit, 530, 531, 554.
 Ege, 499, 509, 511-513, 431, 533,
 534.
 Egri seferi, 532.
 Erzurum, 510, 553.
 Esedi (Arslanlı) kuruş, 519, 520,
 561, 562.

F

Fâtiḥ Mehmed, 513, 517, 523,
 524, 526, 549, 551.
 Felemenk, 501.
 Filibe, 507.
 Fıkıh, 541.
 Flori (Altın), 529, 555, 557, 562.
 Fûls, 427, 528.
 Fûls-icedid, 528.

G

Galata, 515.
 Göynük, 504.
 Grousset (R.), 499,
 Gulâmiye, 549, 559, 560, 561.
 Gümüş dirhem, 515, 516.

H

Haçlı seferleri, 497, 498, 500,
 Halep, 509, 513, 547.
 Halil Edhem, 516, 517, 518.
 Haraç, 558.
 Harbî, 504, 511.
 Has, 540, 542, 547-552, 559, 562.
 Havâle, 548, 549.
 Haydar (Fuleu), 527.
 Heidborn (A.), 537, 540, 541,
 543, 551, 556.
 Heyd (W.), 497, 498, 502.
 Hind, 507.
 Hizmet akçesi, 555, 556.

İ

İbn-i Batuta, 502, 529.
 İfraz, 550, 552, 453.
 İfraz-ı cecid, 552.
 İnan (Âfet), 537.
 İskenderiye, 513.
 İpsir, 553.
 İstanbul, 497, 500, 506, 507, 509,
 512, 517, 525, 527.
 İstanbul mudu, 554.
 İstanbul kilesi, 554.
 İran, 503, 504, 513, 553, 558.
 İrsâliye, 501, 502, 507.
 İzmit, 499.
 İznik, 499.

I

Irak, 503.
 İrgad, 531, 535.

K

- Kaçgun, 547.
 Kalp akçe, 520, 523, 528.
 Kâmil (tam) kuruş, 519, 520, 534, 536, 561, 562.
 Kanunî Süleyman, 515, 518-520, 550, 552-554, 558.
 Kapitülasyon, 512.
 Karaman, 509, 547.
 Karasi (Balıkesir), 518, 527.
 Karamürsel (M. Ziya), 516, 523.
 Kâsid akçe, 526.
 Kastamonu, 514, 529.
 Katalanlılar, 499.
 Kayseri, 500, 505, 530, 531, 533-536, 554, 557.
 Kırşehir, 564.
 Konya, 500, 504, 505, 534, 548.
 Korporasyon, 498, 505 - 507, 510.
 Köprülü (Fuad), 498, 541.
 Kurt Ahmed Paşa, 514.
 Kürekçi, 545, 549, 554 - 556, 562.

L

- Lâtin prenslikleri, 497, 498, 501.
 Lehistan, 503, 508.
 Londra çuhası, 514.

M

- Macaristan, 507, 552, 557, 558.
 Mağuş akçe, 523.
 Malazgirt zaferi, 498.
 Mal-ı gaip, 547.
 Mangır, 527, 528, 530.
 Marmara, 497, 499 - 501, 503-507, 509, 512 - 514, 534.
 Mart mahsulü, 547.
 Mehmed Çelebi, 517.
 Mısır, 502, 506, 554.
 Moğollar, 498, 503.
 Morawitz (Ch.), 539, 540.
 Mukataa, 543, 547, 548, 550, 562.
 Murad I., 506, 529.

- Murad II., 517.
 Murad III., 518 - 520, 524, 526, 542, 553, 555, 558, 559, 562, 563.
 Musul, 512, 558.
 Mübağir, 547, 549, 554, 556, 561.
 Mübağir akçesi, 554.
 Mübağir maişeti, 549.
 Müteferrika, 548, 549.

N

- Naimâ, 510.
 Nedkoff (B. Ch.), 537, 550.
 Negrî, 500.
 Nisfiye, 515, 516.
 Nüzül, 545, 554.
 Nüzül zahiresi, 549, 554.

O

- Orhan Bey, 515, 520, 526, 529.
 Orducu, 546.
 Osmanlı, 500, 501, 503-506, 508-518, 524, 529, 537-540, 543, 544, 552, 556, 561, 563, 564.
 Osmanlı İmparatorluğu, 497, 500, 507-509, 516, 528, 563.
 Osmanoğulları, 503-506.

P

- Papa, 501, 502, 511.
 Para, 518.
 Pajoga, 557.
 Pirenne (H.), 502.
 Polonya, 507.
 Pul, 527, 528.
 Puleu, 527.

R

- Raiyyet, 539-542, 545, 546, 552, 564.
 Rambaud (A.), 506.
 Resm-i ağnam, 524, 559, 561.
 Resm-i ağıl, 561.
 Resm-i arûs, 539, 547.

Resm-i bennak, 539.
 Resm-i miri, 561.
 Resm-i mücerred, 539.
 Romanya, 500.
 Rum, 497 499-503, 505, 507, 509.
 Rumeli, 500, 505, 506, 512, 534,
 557, 558, 559.
 Rusya, 507, 513.
 Rüşûm-ı örfiye, 539, 544, 546,
 562, 564.
 Rüşûm-ı serbesti, 542, 547.

S

Safed, 558.
 Sâhib-i arz, 541.
 Sâhib-i raiyyet, 539-543, 545,
 550.
 Saruhan, 527.
 Sekban akçesi, 563.
 Selâmiye, 563.
 Selânîk, 497, 500, 507, 509, 512.
 Selçukî, 499-505, 507, 514, 515,
 528.
 Selçukî rejimi, 498, 514,
 Selim II. 520, 558.
 Serbest timar, 542, 543.
 Silberschmidt, 511.
 Sivas, 534.
 Sırp, 550.
 Söğüt, 505.
 Subaşı, 542, 547.
 Subaşılık, 543, 544.
 Suriye, 497, 503, 512, 557.
 Süleyman Sâdî, 537, 538.
 Sürsat, 545, 556.

T

Taraklı Yeniceai, 504.
 Tevafüt-i hasene, 558, 559,
 561.
 Tekâlif-i divaniye, 540,
 542, 545-547, 549, 553-556, 558,
 559, 562-564.

Tekâlif-i örfiye, 539, 542,
 546, 562, 564.
 Tekâlif-i şâkka, 563.
 Tekâlif-i şer'îye, 538, 544,
 546, 562, 564.
 Tercan, 553.
 Timar, 505, 540, 542, 543, 545,
 546, 548, 550-553, 559, 562,
 563.
 Timarlı sipahi, 505, 543,
 562, 563.
 Toprak kadısı, 544.
 Toprak subaşı, 543.
 Trabzon, 551, 555.
 Trakya, 500.
 Turan (Osman), 529.
 Türkiye, 497, 498, 501-503, 507,
 508, 511-514, 516, 528.
 Türkler, 494, 498-501, 503, 508.
 Türkmen aşiretleri, 507.

U

Uzunçarşılı (İ. H.), 505.

Ü

Üsküdar, 514.

V

Vasiliev, 497, 499, 500, 502.
 Vatatzès (J.), 500.
 Venedik, 503, 507, 508, 511.
 Voyvoda, 543, 547, 548, 559.

Y

Yâve, 547.
 Yavuz Selim, 518, 554, 557, 558.
 Yeniçeri, 504.
 Yinanç (M. Halil), 498.
 Yorga (N. Jorga), 501

Z

Züüfakçe, 523.
 Zeamet, 540, 542, 547, 550, 551,
 559, 562, 563.